

Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956–1989 m.

Remiantis pagrindinių ideologinę cenzūrą vykdyusių sovietų valdžios institucijų archyviniais dokumentais, straipsnyje nagrinėjami svarbiausi postalininiu laikotarpiu Lietuvoje naudoti viešojo diskurso kontrolės metodai ir jos tendencijos.*

IVADAS

Pagrindinis ideokratinio sovietų režimo tikslas per visą jo egzistavimo istoriją buvo pakeisti žmogaus sąmonę, o viena svarbiausių priemonių jam pasiekti – visuotinė viešojo diskurso, visų pirma meninės kūrybos, kontrolė ir manipuliavimas juo. Per pirmąjį pokario dešimtmetį kultūrinio gyvenimo sovietizavimas Lietuvoje, kaip ir visoje Sovietų Sąjungoje, buvo vykdomas ypač brutaliomis, kartu ir gan primityviomis formomis. Lietuvoje padėtį komplikavo dar ir tai, kad per trumpą laiką siekta įdiegti sovietinę ideologiją modernios Europos kultūros patirtį jau turinčioje visuomenėje.

Posovietiniu laikotarpiu istorikai, apskritai nedaug dėmesio skyrę sovietinės Lietuvos kultūriniam gyvenimui, jau paskelbė straipsnių apie menininkų terorizavimą, cenzūros siautėjimą per pirmąjį sovietų režimo dešimtmetį¹. Išleista ir keletas dokumentų rinkinių apie meninės kūrybos varžymą². Ta-

čiau istorinių studijų, kuriose būtų nagrinėjama viešojo diskurso ideologinė kontrolė vėlesniais sovietų režimo dešimtmečiais, praktiškai nėra. Paminėtinos nebent sovietinės Lietuvos kultūrinio gyvenimo apžvalgos bendresnio pobūdžio monografijose ar bandymai apibrėžti teorinį kultūros funkcionavimo sovietų režimo sąlygomis modelį³. Viena priežasčių turbūt yra ta, kad vyresnės kartos istorinėje sąmonėje tik laikotarpis iki šeštojo dešimtmečio vidurio yra sovietinio blogio įsikūnijimas, kurį be didesnių problemų galima reflektuoti. Tuo tarpu vėlesnis laikotarpis esąs kokybiškai kitoks, normaleresnis ir ne toks svetimas, kad nuo jo būtų galima visiškai atsiriboti. Ypač tai pasakytina apie postalininio laikotarpio meninės kūrybos vertinimą, juolab kad didelė dalis tuometinio kultūros elito tebėra aktyvi ir šiaudien. Tokia padėtis dažnai tampa stabdžiu (gal ir nesąmoningu) vėlyvojo sovietmečio kultūrinio gyvenimo tyrimams.

Šiuo straipsniu siekta savotiškai pralaužti lietuviškosios posovietinės sovietologijos chronologines ribas ir atidžiau pažvelgti į padėtį, kurioje kultūra atsidūrė naujomis sovietų režimo sąlygomis. Kadangi svarbiausias tą padėtį lėmęs veiksnys – ideologinė cenzūra – niekur neišnyko, būtent jos mechanizmo funkcionavimas ir yra pagrindinis šio straipsnio tyrimo objektas. Straipsnyje varto-

* Sąvoka „viešasis diskursas“ straipsnyje vartojama viešosios informacijos sklaidai įvairiomis komunikacijos priemonėmis apibrėžti. Kartu vartojama ir sąvoka „viešasis gyvenimas“, kuri apima ne tik informacijos ir idėjų sklaidą, bet ir kitas visuomenės bendravimo formas.

jamu terminu „ideologinė cenzūra“ apibrėžiamas atitinkamų valdžios institucijų kišimasis į viešąjį diskursą dėl ideologinių motyvų, todėl čia nebus kalbama apie techninės ir karinės informacijos kontrolę, kurią vykdė įvairiais pavadinimais slapstyta, tačiau dažniausiai Glavlito istorinėje literatūroje vadinama institucija. Kadangi Glavlitas buvo ir viena svarbiausių ideologinės cenzūros mechanizmo sudedamųjų dalių, jo veiklai šioje srityje bus skiriama nemažai dėmesio. Šalia Glavlito nagrinėjamu laikotarpiu ne mažiau svarbiomis ideologinės cenzūros mechanizmo grandimis buvo Kultūros ministerija, prižiūrėjusi audiovizualinius menus (daile, teatrą, muziką), ir kultūrinio gyvenimo procesus atidžiai stebėjęs KGB. Lemiamas vaidmuo šioje struktūroje, kaip matysime vėliau, priklausė LKP CK. Atskleisti, kaip minėtos institucijos rūpinosi viešojo diskurso ideologiniu grynumu, ir yra pagrindinis šio straipsnio uždavinys. Tiesa, dar prieš patekdamas į šių institucijų akiratį viešasis diskursas jau buvo praėjęs žemesnio lygio cenzūros filtrus, pirmiausia vidinės, vėliau – kūrybinių sąjungų, leidyklų, atitinkamų Spaudos, Radijo ir televizijos, Kinematografijos komitetų. Tačiau šios grandies funkcionavimui ir santykiui su aukštesnio lygmens cenzūra jau reikalinga kita, savarankiška studija.

Pagrindinis šio darbo šaltinis – ideologinės cenzūros institucijų archyviniai ir publikuoti dokumentai. Tai LKP CK ideologinių padalinių – Propagandos ir agitacijos, Kultūros ir mokslo (nuo 1969 m. tik Kultūros) skyrių – pažymos, CK biuro ir sekretoriato posėdžių protokolai, plenumų stenogramos; LSSR KGB ir jo skyrių pažymos apie kūrybinės inteligentijos nuotaikas ir veiklą; Glavlito ataskaitos apie spaudos leidinių, muziejų ir knygų fondų, iš užsienio gaunamos literatūros kontrolę, įsakymai dėl knygų išėmimo iš bibliotekų ir knygynų; Kultūros ministerijos kolegijos nutarimai. Pažy-

mėtina, kad ideologinę cenzūrą vykdžiusių institucijų dokumentų kompleksai turi nemažai spragų. Nėra išlikusių LSSR Glavlito septintojo dešimtmečio metinių ataskaitų, todėl apie jo veiklą šiuo laikotarpiu galima spręsti tik iš Glavlito pirminės partinės organizacijos susirinkimų protokolų. Dar mažiau yra išlikę dokumentų, atskleidžiančių KGB padalinio Lietuvoje vaidmenį vykdant ideologinę kontrolę. Daugiau tokių dokumentų tik iš šeštojo dešimtmečio pabaigos ir septintojo dešimtmečio pirmosios pusės. Kur kas mažiau tokio pobūdžio spragų yra tik LKP CK archyviniam fonde, tačiau žinant, kad nemažai svarbių direktyvų iš čia išeidavo žodiniu pavidalu, jis taip pat negali būti vertinamas kaip visiškai reprezentatyvus. Dokumentų spragas padėjo užpildyti publikuoti su sovietine ideologine cenzūra artimai susidūrusių žmonių atsiminimai⁴. Rusijoje pastaraisiais metais išspausdintos monografijos bei dokumentų rinkiniai⁵ sudaro galimybę nagrinėti temą platesniame kontekste, juose yra duomenų apie visos Sovietų Sąjungos mastu vykdytą ideologinę kontrolę.

Straipsnį sudaro dvi dalys, iš kurių pirmojoje nagrinėjamas laikotarpis, prasidėjęs po SSKP XX suvažiavimo ir istoriografijoje dažniausiai apibūdinamas „atšilimo“, „atlydžio“ terminais. Jo esmę geriausiai galima apibūdinti kaip režimo bandymą rasti kompromisą su visuomene, pagrįstą ne vien prievarta. Šių pastangų nesėkmė galutinai paaiškėjo per Prahos pavasario įvykius, po kurių vėl akivaizdžiai buvo sustiprinta viešojo diskurso kontrolė. Tačiau Lietuvoje šio laikotarpio pabaigą, mūsų nuomone, galima nukelti į 1972-uosius. Sovietų režimo atstovai Lietuvoje dar kurį laiką neskubėjo imtis konkrečių veiksmų, kol jų nesukrėtė 1972-ųjų pradžios iššūkiai – „Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronikos“ pasirodymas ir pirmoji masinė tikinčiųjų peticija bei Romo Kalantos susideginimo išprovokuoti neramumai

Kaune. Galima netgi teigti, kad 1972-ieji lietuviams reiškė tą patį, ką vengrams ir lenkams 1956-ieji, o čekams ir slovaksams – 1968-ieji.

IDEOLOGINĖ CENZŪRA „ATLYDŽIO“ METAIS (1956–1968 M.)

Po Josifo Stalino mirties prasidėjusi „asmenybės kulto“ kritika, centriniuose Sovietų Sąjungos periodiniuose leidiniuose spausdinami straipsniai, kuriuose prabilta apie naują menininko ir gyvenimo tikrovės santykį, kūrybos laisvės problemas, ir ypač Nikitos Chruščiovo pranešimas SSKP XX suvažiavime kuriam laikui sutrikdė ideologinės cenzūros mechanizmo darbą. Negaunantys aiškių ideologinių direktyvų Glavlito cenzoriai buvo pasimetę ir praktiškai nusišalino nuo ideologinės viešojo diskurso kontrolės. 1955–1957 m. dėl ideologinių motyvų buvo sulaikyta tik viena knyga, tačiau ne dėl nukrypimų nuo ideologinių šampų, o priešingai – dėl jų perviršio. Motyvuodamas tuo, kad artėjant Ženevos pasitarimui tokios knygos išleidimas nepageidautinas, LSSR Glavlitas 1955 m. nedavė leidimo spausdinti žurnalisto Mykolo Liubeckio knygos „Kapitalistinių šalių radijas – reakcijos ir agresijos įrankis“⁶. Tų metų Glavlito ataskaitose nėra duomenų ir apie išbraukymus dėl politinių motyvų periodiniuose leidiniuose. Beveik jokio dėmesio kultūrinio gyvenimo klausimams neskiriama ir KGB 1955–1956 m. dokumentuose.

Tačiau tokia padėtis truko neilgai. Vengrijos ir Lenkijos įvykiai, kuriems bene didžiausią impulsą suteikė kritiškos intelektualinio elito kalbos režimo atžvilgiu, paskatino sovietų režimo vadovus atšaldyti perneš lyg įsismaginčius menininkus. 1956 m. gruodžio 19 d. buvo parengtas slaptas SSKP CK laiškas „Dėl politinio masinio partinių

organizacijų darbo sustiprinimo ir kelio antitarybinių priešiško elementų išpuoliams užkirtimo“, kuriame reikalauta duoti ryžtingą atkirtį visokioms pastangoms iš naujo apsvarstyti partijos liniją literatūros ir meno atžvilgiu⁷. Imta kalbėti apie „nesveiką nihilizmą ir vienpusišką tarybinio gyvenimo reiškinį kritiką“. Į klimato pokyčius Maskvoje netruko reaguoti stalininių pažiūrų ideologai Lietuvoje. Jau anksčiau LKP oficiozai „Komunistas“ ir „Tiesa“ kritikavo savaitraštyje „Literatūra ir menas“ reikštas „neteisingas“ pažiūras literatūros laisvės klausimu, o 1957 m. sausio 16 d. rašytojai komunistai buvo pakviesti į pasitarimą su Antanu Sniečkumi. Jame mėginta nuraminti įsisiūbavusias aistras ir aiškiai nubrėžti ribą, kurios menininkams nebus leista peržengti. A. Sniečkus kalbėjo rašytojams apie vykstantį smarkų ideologinį karą, kuris įtraukia ir literatūrą, apie tai, kad partija nepripažįsta jokios tarpinės ideologijos tarp komunistinės ir buržuazinės⁸. Komunistų partijos ideologai ypač užsipuolė Jono Mackonio straipsnį⁹, kuris neva aiškiai neigė socialistinio realizmo metodą. Šiame susitikime kalbėta ir apie ideologinės cenzūros metodus. LSSR kultūros ministro pavaduotojas Juozas Banaitis kritikavo Rašytojų sąjungos vadovybę, kad ji nesiėmė ryžtingų priemonių pataisyti Kazio Sajos pjesę „Septynios ožkenos“, kuri, anot jo, iš esmės nukreipta prieš kolūkinę santvarką. J. Banaitis siūlė „vadinamąjį administravimą“ labiau perkelti į Rašytojų sąjungos lygmenį, kad nereikėtų teptis rankų aukštesnėms valdžios institucijoms¹⁰.

Netrukus buvo normalizuota ir cenzūros funkcijas tiesiogiai vykdžiusios institucijos – Glavlito veikla. Nors formaliai pagal 1957 m. balandžio 3 d. priimtą SSKP CK nutarimą „Dėl TSRS Glavlito darbo“ ši institucija buvo atleista nuo pareigos vykdyti ideologinę spaudos leidinių kontrolę, realiai niekas nepasikeitė, nes tame pačiame nuta-

rime Glavlito cenzoriai įpareigoti „pranešti apie pastebėtas politiškai klaidingas formuluotes bei teiginius partiniams organams“¹¹. Priešingai, po šio nutarimo Glavlitas ėmė skirti daugiau dėmesio ideologinei cenzūrai nei anksčiau. Matyt, to iš jo tikėjosi ir SSKP vadovybė, nauju šios įstaigos vadovu paskirdama buvusį SSKP CK Propagandos ir agitacijos skyriaus vedėją pavaduotoją P. Romanovą. Didesnis dėmesys politinei-ideologinei spaudos kontrolei akcentuotas ir LSSR Glavlito ataskaitoje apie 1957 m. nuveiktą darbą: joje netgi pirmą kartą atsirado specialus tam skirtas poskyris. Ataskaitoje teigiama, kad Glavlito cenzoriai atkreipė dėmesį į idėjinio-politinio pobūdžio trūkumus parengtuose spausdinti katalikų bei sentikių maldynuose ir kalendoriuose (užkliuvo maldos, kuriose būta teiginių, galinčių pakenkti SSRS tautų draugystei, liepta pašalinti iš katalikų kalendoriaus šventųjų biografijas), Algimanto Čekuolio knygoje „Per tris vandenynus“ ir kt. Kita vertus, pripažįstama, kad dėl cenzorių (daugiausia Kauno grupės) budrumo stokos praleista nemažai leidinių su ideologinėmis klaidomis. Kaip pavyzdžiai minimi „Genio“ 11-ajame numeryje išspausdintas „beidėjinis ir auklėjamuoju požiūriu kenksmingas“ Kazio Borutos apsakymas, „Šluotos“ 23-iajame numeryje išspausdinta karikatūra apie žydus, autobiografijų rinkinys „Tarybų Lietuvos rašytojai“, kuriame kai kurie rašytojai „neteisingai vertina gyvenimo reiškinius, literatūros santykį su jais“, K. Sajos pjesė „Septynios ožkenos“, Bronės Buivydaitės apsakymų rinkinys vaikams „Aukšinis batelis“, kuriame „neteisingai pavaizduotas vaikų ir darbininkų gyvenimas buržuazinėje Lietuvoje“¹². Pastaroji knyga užkliuvo ir ideologine kontrole vėl susidomėjusiam LSSR KGB. Kaip neigiamas kūrybinio gyvenimo tendencijas ši institucija įvardijo Aldonos Liobytės libretą operai „Sukilėliai“ pagal to paties pa-

vadinimo Vinco Mykolaičio-Putino romaną ir „Pergalėje“ išspausdintą Jono Marcinkevičiaus apsakymą „Pajaugos mirtis“, esą turintį nacionalistinių tendencijų¹³. Viešai kritikuotas ir 1957 m. išleistas Vytauto Rimkevičiaus romanas „Studentai“, kuris kartu su V. Mykolaičio-Putino „Sukilėliais“ buvo tapę to meto bestseleriais.

Padėtis aiškiai pasikeitė nuo 1958 m., kai SSKP CK Prezidiumo nutarimu buvo įkurta speciali Ideologinė komisija, kuriai vadovauti paskirtas Michailas Suslovas. Nors formaliai šios komisijos pagrindinis uždavinys buvo tarptautinio darbininkų judėjimo ir jo propagandos klausimai, ji praktiškai sprendė visus svarbesnius ideologinio pobūdžio klausimus, o jos nutarimai turėjo SSKP CK Prezidiumo nutarimų galią. Dar vienu aiškiu signalu, liudijančiu Maskvos pastangas sugriežtinti ideologinę cenzūrą, tapo 1957 m. rugpjūčio 27 d. „Pravdoje“ išspausdintas N. Chruščiovo straipsnis „Už glaudų literatūros ir meno ryšį su liaudies gyvenimu“, nubrėžęs konkrečias gaires menininkų kūrybai.

Tolesnį klimato atšalimą greit pajuto ir Lietuva. 1958 m. pagal LSSR Glavlito signalą dėl „žemo idėjinio turinio eilėraščių“ buvo sustabdytas literatūrinių almanachų „Jaunieji“ ir „Kūryba“ leidimas, iš Antano Venclovos knygos „Laikas ir rašytojai“ išimtas straipsnis apie Maironį, kuriame poetas pavaizduotas pernelyg teigiamai; padaryta pastabų Vytauto Piktarnos knygai „Kitoje Baltijos pusėje“, kurioje idealizuojamas gyvenimas Švedijoje¹⁴; „dėl neteisingų koncepcijų nušviečiant buržuazinę praeitį“ sunaikintas jau išspausdintas B. Buivydaitės knygos „Trys bičiuliai“ tiražas. 1959 m. Glavlito pasiūlymu iš Antano Pakalnio apsakymų rinkinio „Seni pažįstami“ buvo išimti du apsakymai: viename jų „buržuazinių nacionalistų“ lūpomis įvairiais žodžiais plūstami komunistai, kitame alegoriškai vaizduojama

knygų leidyba – neteisingai parodomas partijos vaidmuo sprendžiant šį klausimą¹⁵. Beje, dėl šio apsakymo vėl kliuvo Rašytojų sąjungai, nesvarsčiusiai autorių rankraščių, ir Grožinės literatūros leidyklai, bandžiusiai išleisti rinkinį, turintį tokių didelių trūkumų. Be to, 1959 m. cenzūra neleido spausdinti vodevilio „Tūkstantis ir vienas skundas“, kuriame būta daug „nepadorių kupletų ir dainelių, persmelktų miesčioniškumo dvasia“, o iš „Literatūros ir meno metraščio“ išimta Jono Avyžiaus romano „Kaimas kryžkelėje“ ištrauka, kurioje juodomis spalvomis pavaizduotas kolūkio gyvenimas¹⁶.

Glavlito cenzoriai ėmė kruopščiau tikrinti ir istorikų darbus, kad juose neliktų „neteisingų“ minčių. Iš Vilniaus universiteto Istorijos ir filologijos fakulteto „Darbų“ 5-ajame tome spausdintų straipsnių išbraukti teiginiai apie tai, kad 1945 m. Lietuvoje tarp mokytojų buvo tik 5 komunistai ir 10 komjaunuolių, kad 1940–1941 m. buvo patenkinta tik pusė prašymų gauti žemės ir kt. 1959 m. pataisytas Marijonas Gregorauskas, teigęs, kad kolektyvizaciją Lietuvoje paspartino partizaninis pasipriešinimas ir dideli mokesčiai ūkininkams, taip pat V. Simonavičius, kuris aprašydamas 1940 m. Lietuvoje neva įvykusios socialistinės revoliucijos socialines-ekonomines prielaidas nutylėjo apie „brolišką TSRS tautų pagalbą lietuvių tautai kovoje dėl buržuazijos nuvertimo“¹⁷. Iš spaudos leidinių dėl cenzūros įsikišimo taip pat išnyko neutralus tonas religijos bei dvasininkų atžvilgiu. 1958 m. Glavlito iniciatyva iš Vilniaus pedagoginio instituto leidžiamo laikraščio „Tarybinis studentas“ buvo išimta žinutė „Ar viskas religijoje blogai?“, o iš žurnalo „Tarybinė moteris“ 11-ojo numerio – straipsnis „Ir vėl altorių šešėlyje“, kuriame kunigą, išardžiusį šeimą, mėginta pavaizduoti kaip celibato auką¹⁸. 1959 m. Glavlitui nepatiko, kad leidinyje „Hitleriškieji budeliai Kretingoje“ kunigai vaizduoja-

mi tik teigiamai, kaip sušaudymui pasmerktųjų gynėjai, todėl LKP CK Propagandos ir agitacijos skyrius davė nurodymą leidyklai pataisyti įvadą ir įdėti medžiagos, „demas-kuojančios kunigų veiklą“¹⁹.

1958 m. LSSR Glavlitas vėl sugriežtino ir knygų fondų priežiūrą. 1957 m. peržiūrėjus anksčiau sudarytus išimtinų knygų sąrašus, iš jų buvo išbraukta 290 pavadinimų knygų, kurias iš spec. fondų leista perduoti bendram naudojimui. Be to, bibliotekoms savo nuožiūra leista grąžinti spec. fonduose atsidūrusias nesąrašines knygas, jeigu jos neturėjo didesnių politinių defektų. Tačiau jau 1958 m. LSSR Glavlitas ėmė tikrinti, kokias knygas spec. fondų darbuotojai savo nuožiūra perduoda į bendruosius bibliotekų fondus, ir neretais atvejais liepdavo kai kuriuos leidinius grąžinti²⁰. Be to, išimtinų knygų sąrašai vėl pradėjo ilgėti: LSSR Glavlito viršininko įsakymu iš bibliotekų ir knygų prekybos tinklo liepta išimti 1951 m. lietuvių kalba ir 1953 m. rusų kalba išleistus A. Venclovos eilėraščių rinkinius²¹. Tais pačiais metais Glavlitas surengė reidus į Vilniaus ir Kauno antikvarinius knygynus, kuriuose rasta daug draudžiamos literatūros. Reaguodamas į Glavlito pažymą šiuo klausimu, LKP CK sekretoriatas 1958 m. lapkričio 22 d. priėmė nutarimą „Dėl bukinistinių knygynų užterštumo neleis- tina parduoti literatūra“²².

Atsižvelgdamas į tai, kad daugelio bibliotekų fonduose dar yra nemažai „žalingos“ literatūros, 1959 m. pabaigoje LSSR Glavlitas inicijavo naują bibliotekų „valymo“ kampaniją, užtrukusią kelerius metus. 1960 m. liepos 5 d. LSSR kultūros ministras pasirašė įsakymą, kuriuo įpareigojo rajonų ir miestų kultūros ir švietimo skyrius ir visų Kultūros ministerijos žinioje esančių bibliotekų vadovus labiau pasirūpinti draudžiamų knygų išėmimu²³. Po metų analogiškas įsakymas buvo pakartotas, be to, bibliotekoms išsiuntinėtas naujas „Pasenusių leidinių, išimtinų

iš knygų fondų, sąrašas“, į kurį buvo įtrauktos 76 pokario metais Lietuvoje išleistos knygos²⁴. Tarp jų dar liko K. Borutos „Baltaragio malūnas“ (1945 m.), Kazio Binkio „Jonas pas čigonus“ (1945 m.), Augustino Griciaus „Laiko dvasia“ (1946 m.), J. Marcinkevičiaus „Nemunas patvino“ (1949 m.). Tik 1963 m. pabaigoje LSSR Glavlito viršininkas Mykolas Slizevičius galėjo su pasitenkinimu pranešti LSSR kultūros ministru, kad iš ministerijos žinioje esančių bibliotekų fondų iš esmės jau pašalinta politiškai žalinga literatūra²⁵. Tikslių duomenų, kiek knygų per tuos trejus metus buvo sunaikinta, nėra.

Ideologinės cenzūros sustiprėjimą rodė ne tik knygų fondų švarinimas, bet ir atitinkama jų komplektavimo bei leidybinė politika. Jau 1958 m. balandžio 5 d. SSKP CK Ideologinė komisija priėmė nutarimą „Dėl trūkumų leidžiant ir recenzuojant užsienio grožinę literatūrą“, kuris buvo parengtas pagal atitinkamą SSKP CK Kultūros skyriaus pažymą. Toje pažymoje svarbiausiu leidyklų veiklos trūkumu įvardytas pernelyg didelis dėmesys lengvo turinio, nuotykiinei literatūrai, o kaip vienas iš pavyzdžių paminėtas ir LSSR grožinės literatūros leidyklos ketinimas į 1958 m. leidybos planą įtraukti Edgaro Barrouzo „bulvarinį“ romaną „Tarzanas“. Kitas svarbus trūkumas – populiarių Vakarų autorių kūrinių leidimas be komentaro ir įvadų. Kaip pavyzdys vėlgi pateiktas LSSR grožinės literatūros leidyklos išleistas Ericho Remarko romanas „Laikas gyventi ir laikas mirti“²⁶. Didžiulį visuomenės susidomėjimą pramoginio pobūdžio literatūra bandė slopinti ir vietos ideologinės institucijos. LSSR kultūros ministerijos kolegija 1961 m. pradžioje priekaištavo bibliotekų kolektoriui, kad jo veikloje trūksta politinio kryptingumo: knygų politikos, žemės ūkio, technikos temomis bibliotekoms siunčiama po 1–2 egz., tuo tarpu brangesnių ir, anot nutarimo

autorių, ne pirmo būtinumo verstinės grožinės literatūros kūrinių – po 4–6 egz.²⁷

Apskritai galima teigti, kad kova su apolitiškos, pramoginės Vakarų kultūros įtaka, sugebėjusia prasiveržti pro „geležinę uždangą“ per trumpą „atlydžio“ laikotarpį, buvo svarbiausias sovietinės ideologijos prižiūrėtojų užsiėmimas paskutiniais šeštojo dešimtmečio ir pirmaisiais septintojo dešimtmečio metais. Po knygų antrą vietą šiuo atžvilgiu užėmė kinas. SSKP CK Ideologinė komisija 1958–1961 m. priėmė tris nutarimus kinematografijos ir kino demonstravimo klausimais²⁸. M. Suslovo komisijai daug rūpesčių kėlė kapitalistinių šalių kino filmų atranka ir demonstravimas. Kovos su užsienio kino invazija atgarsiai pasiekė ir Lietuvą. Gavęs Glavlito signalą, LKP CK sekretoriatas 1960 m. rugsėjo 26 d. priėmė nutarimą, kuriame kritikavo leidinio „Ekranu naujienos“ redakciją už tai, kad ji pirmenybę teikia buržuazinių šalių gamybos filmams. Konkrečiai užkliuvo 26-asis numeris, kuriame buvo plačiai išreklamuotas amerikiečių filmas „Septintoji Sindbado kelionė“ ir išspausdintas gausiai iliustruotas straipsnis apie to meto superžvaigždę, prancūzų aktorę Bridžitą Bardo²⁹.

Leidyklų mėginimai, pasinaudojus ideologinės kontrolės susilpnėjimu pristatyti visuomenei anksčiau buvusį neprieinamą praeities rašytojų kūrybinį palikimą ir kai kuriuos kūrinius, netilpusius į socialistinio realizmo rėmus, greit peržengė sovietų režimo nustatytas siauras leistinumų ribas ir buvo atitinkamai įvertinti. Leidyklų darbas smarkiai kritikuotas jau 1958 m. vasario mėnesį vykusiam LKP X suvažiavime, o 1960 m. liepos 4 d. LKP CK biuras priėmė nutarimą „Dėl knygų planavimo ir leidybos trūkumų Tarybų Lietuvos leidyklose“³⁰. Nors šiame nutarime konstatuota, kad anksčiau išsakyta kritika „padėjo leidyklų darbuotojams teisingiau vertinti praeities rašy-

tojų kūrybinį palikimą, sustiprino jų budrumą kovojant su pasitaikančiais bandymais gaivinti literatūroje įvairias buržuazines koncepcijas³¹, vis dėlto rasta nemažai trūkumų: užkliuvo be atitinkamo įvertinimo išleisti Dionizo Poškos raštai, praeitį idealizuojantis albumas „Lietuvių liaudies architektūra“, keletas „Mokinio bibliotekos“ serijoje išleistų knygų.

Šeštojo dešimtmečio pabaigoje pamažu prasiveriant „geležinei uždangai“, LSSR Glavlitui atsirado papildomų pareigų, susijusių su ideologine cenzūra: 1958 m. jam pavesta tikrinti paštu iš užsienio gaunamą ir į užsienį siunčiamą literatūrą lietuvių kalba. Iki tol tai buvo atliekama Maskvoje, kur didžioji dalis tokiu būdu atkeliavusių leidinių daug nesigilinant buvo sunaikinama. Iš užsienio į Lietuvą siunčiamos literatūros lietuvių kalba, patekusios į cenzūros rankas, likimas galėjo būti trejopas: vadinamieji pažangūs leidiniai buvo praleidžiami bendram naudojimui, politiškai ir idėjiškai kenksmingi žymimi vienu šešiakampiu ir nukreipiami į bibliotekų spec. fondus, o ypač pavojingi režimui (žymimi dviem šešiakampiais) konfiskuojami. 1961 m. priimtas LKP CK sekretoriato nutarimas nustatė tvarką, pagal kurią Glavlito konfiskuoti išėivijos leidiniai galėjo būti perduodami (ne daugiau kaip po 2 egz.) tik į Partijos istorijos instituto bibliotekos spec. fondą arba KGB, o vienu šešiakampiu pažymėti, be šių institucijų, dar ir Mokslų akademijos bei Respublikinės bibliotekų spec. fondams³². Apribojami bendram naudojimui arba konfiskuojami buvo ir leidiniai, „propaguoiantys amerikietišką gyvenimo būdą, mistiką, impresionizmą, nihilizmą literatūroje ir mene, taip pat bulvariniai“. Pavyzdžiui, 1959 m. iš cenzūros kontrolei pateiktų 2362 kontrolinių egzempliorių (periodinių leidinių numeriai, knygų pavadinimai) į spec. fondus nukreipta 1243, o konfiskuota 195 (iš jų net 109 religiniai lei-

diniai)³³. Buvo tikrinami ne tik iš užsienio gaunami siuntiniai su spauda, bet ir laiškais siunčiami dokumentai, tačiau tai jau buvo KGB prerogatyva. Antai 1959 m. LSSR KGB konfiskavo 86 533 laiškus, siųstus ir gautus pačioje Sovietų Sąjungoje ir tarptautiniu paštu³⁴.

Galima teigti, kad nuo septintojo dešimtmečio pradžios KGB vėl tapo svarbiausiu LKP CK informacijos apie Lietuvos kultūriname gyvenime vykstančius procesus šaltiniu; Glavlitas bent jau laikinai nustumtas į antrą planą. Tai ypač išryškėjo 1963 m. pradžioje, kai visoje Sovietų Sąjungoje prasidėjo ideologinė kampanija prieš formalizmą ir abstrakcionizmą mene ir literatūroje. Šią kampaniją išprovokavo skandalingas N. Chruščiovo apsilankymas Maskvos Manieže surengtoje dailės parodoje, kur jis užsipuolė alternatyvios dailės atstovų kūrinius. 1962 m. gruodžio 17 d. ir 1963 m. kovo 7–8 d. surengtuose valdžios atstovų susitikimuose su menininkais pastarieji gan šiurkščia forma buvo mokomi, kaip reikia kurti; juose smerktas taikus sambūvis su skirtingomis meno kryptimis. Naujos ideologinės kampanijos atgarsiai greit pasiekė ir Lietuvą. Kadangi Glavlitas pastaruoju metu nebuvo atskleidęs didelių ideologinių klaidų meno kūriniuose, iniciatyvos ėmėsi KGB. 1963 m. vasario 15 d. buvo patvirtintas priemonių, kaip sustiprinti inteligentijos ir jaunimo kontrolę, planas. Viename šio dokumento punktų numatyta „analizuoti tarp inteligentijos ir jaunimo vykstančius procesus bei reiškinius, taip pat nacionalistų bandymus panaudoti šiuos reiškinius priešiškiems tikslams, ir siekti, kad su partijos ir visuomeninių organizacijų pagalba laiku būtų galima imtis priemonių sutrukdyti politiniams paklydimams ir ideologinėms klaidoms peraugti į antitarybinius veiksmus“³⁵. Tuo tikslu numatyta verbuoti naujus agentus Lietuvių kalbos ir literatūros institute,

leidyklose, Lietuvos kino studijoje, tarp rašytojų ir dailininkų, Vilniaus universiteto ir Pedagoginio instituto dėstytojų ir studentų.

Nepraėjus nė porai mėnesių, prieš įvykstant Vilniuje kūrybinių darbuotojų pasitarimui, skirtam Maskvoje vykusią valdžios atstovų susitikimą su kultūros ir meno veikėjais rezultatams aptarti, LSSR KGB pateikė A. Sniečkui išsamią pažymą apie respublikos menininkų nuotaikas. Pažymos autoriai vos dviem sakiniais rituališkai deklaravo, kad dauguma menininkų teisingai supranta savo vaidmenį ir visiškai pritaria partijos ir valstybės vadovų neseniai išsakytomis mintims apie abstraktųjį ir formalistinį meną, o likusioje teksto dalyje – apie 10 mašinraščio lapų – aptariamos neigiamos tendencijos. Ši kartą daugiausia vietos skirta audiovizualiniams menams: dailei, muzikai, kinematografijai. Nors dauguma dailininkų, anot pažymos autorių, teigė, kad Lietuvos dailei formalizmas ir abstrakcionizmas nėra būdingi, KGB turėjo duomenų, jog „kai kurie dailininkai kuria formalistinės krypties, t. y. savo turiniu ideologiškai kenksmingus paveikslus“³⁶. Kaip didžiausi formalizmo šalininkai įvardyti Vincas ir Saulė Kisarauskai. KGB duomenimis, partijos ideologų pažiūras ignoravo ar joms nepritarė ir nemažai respublikos kino bei muzikos kūrėjų.

Kiti ne mažiau įtakingi pavojaus signalai LKP vadovybę pasiekė per pačias partines struktūras. LKP CK Kultūros, mokslo ir mokyklų skyriui atrodė, kad „ieškojimų patosas, iš esmės teigiamai veikias nūdienę lietuvių literatūrą, kai kuriuos jaunuosius rašytojus nuveda klaidingais buržuazinio dekadentinio meno epigoniškumo keliais. Tokiais atvejais gilus socialinis visuomeninis turinys pakeičiamas paviršutiniškomis miesčioniškomis arba krikščioniškai humanistinėmis tendencijomis“³⁷. Kaip ryškiausi tokios kūrybos pavyzdžiai nurodytos 1962 m. išspausdintos Vlado Dautarto novelės „Ir numirė žmogus“,

„Jei pasiekčiau saulę“, Romualdo Lankausko romanas „Vidury didelio lauko“. Dar dogmatiškesnį LKP požiūrį į naujas literatūrinės tendencijas demonstravo LKP CK narys V. Lukoševičius savo laiške A. Sniečkui, reiškęs susirūpinimą dėl svetimų socialistiniam realizmui tendencijų literatūroje ir mene. Jam užkliuvo net ir Lenino premijos laureato Eduardo Mieželaičio poema „Žmogus“ bei J. Avyžiaus romanas „Į stiklo kalną“, o 1961 m. „Pergalėje“ išspausdintą Grigorijaus Kanovičiaus ir Vytauto Žalakevičiaus kino apysaką „Gott mit uns“, kurioje pasakojama apie žydus gelbėjusį kunigą, manė esant vertą Vatikano premijos³⁸. Minėtos pažymos ir laiškai, be abejonės, buvo vienas iš svarbių šaltinių LKP vadovams rengiant kalbas būsimam eiliniam respublikos menininkų auklėjimo seansui.

Minėtas kūrybinių darbuotojų pasitarimas, įvykęs Vilniuje 1963 m. balandžio 4–5 d., kuriame dalyvavo apie 700 asmenų, buvo labai audringas. Pagrindinį pranešimą skaitęs LKP CK ideologijos sekretorius Antanas Barkauskas smarkiai kritikavo R. Lankausko romanus „Vidury didelio lauko“ ir „Tiltas į jūrą“, S. Kisarauskienės iliustracijas E. Mieželaičio knygai „Autoportretas. Aviaeskizai“, V. Kisarausko ir Bronės Žilytės kūrybą, kino filmus „Kur susilieja upės“ ir „Kanonada“, Grožinės literatūros leidyklą ir Dailininkų sąjungą už netinkamai atrinktus darbus albumui „Grafika“. Buvo pažymėta, kad „šie kūriniai yra menamo novatoriškumo vaisius [...], atveria kelią formalizmui, kartu ir svetimos reakcinės ideologijos skverbimuisi“³⁹. Pasinaudoję susidariusia palankia jiems konjunktūra, ištikimi socialistinio realizmo adeptai Juozas Baltušis, Teofilis Tilvytis, Vacys Reimeris kritikavo tuometinę Rašytojų sąjungos vadovybę (ypač E. Mieželaitį ir Justiną Marcinkevičių) už modernistinių tendencijų protegavimą. Formalizmo šmėklos paieškos apėmė visus vaizduojamosios dailės

žanrus. 1962 m. dėl formalistinių tendencijų buvo uždrausta spausdinti Juozo Galkaus plakatus „Visi į rinkimus“, „Visos tautos – viena šeima“, 1963 m. vasario mėnesį LKP CK uždraudė platinti Vytauto Kaušinio plakatą „Viskas vardan žmogaus, jo gerovės“, daug plakatų ir knygų viršelių 1963 m. nepraleido ir Glavlitas. Imta kur kas priekabiau vertinti knygų iliustracijas ir dailės kūrinių reprodukcijas. Siekiant efektyviau kontroliuoti dailės raidos tendencijas, 1964 m. sumanyta įvykdyti aukštųjų meno mokyklų reformą, kuri turėjo padidinti šių mokyklų sistemos centralizaciją ir specializaciją. Valstybinis dailės institutas pagal šią reformą turėjo įgyti tautoskomosios dailės profilį.

Prieš labiausiai nuo partijos linijos nukrypusius menininkus imtasi aktyvių auklėjimo priemonių. Poveikio būdus vėlgi siūlė šiuo laikotarpiu aktyviai kultūriniu gyvenimu domėjęs sovietų saugumas. KGB vaidmuo vykdant ideologinę kontrolę didėjo, vis mažiau viešajame gyvenime toleruojant su oficialia kultūros koncepcija nesutampančias mintis ir jų raiškos būdus. Nesutikimas grįžti į „tikrąjį“ kelią vėl pradėtas vertinti kaip antisovietinę laikyseną, o tuo jau rūpinosi politinės policijos struktūros. KGB stengėsi neišleisti iš akių neformalių sambūrių, į kuriuos nuo šeštojo dešimtmečio vidurio ėmė telktis socialistinio realizmo rėmuose neišsitenkantys intelektualai ir menininkai. Dar 1959 m. kovo mėnesį A. Sniečkus buvo informuotas apie Vilniaus universiteto literatų būrelyje egzistuojančią neva dekadentinę grupę, kurios branduolį sudarė Juozas Tumelis, Tomas Venclova ir Pranas Jackevičius⁴⁰. 1961 m. pradžioje pas J. Tumelį buvo atlikta krata, kurios metu paimta daug knygų ir rankraščių.

LKP vadovybei KGB piršo nuomonę, kad svarbiausia kai kurių menininkų „klaidų“ priežastis – neigiama „reakcingų“ pažiūrų tarpukario Lietuvos visuomenės ir

kultūros veikėjų įtaka; iš jų pirmiausia buvo išskiriamas žurnalistas, literatūros ir meno kritikas Juozas Keliuotis. 1956 m. iš įkalinimo vietos grįžusį J. Keliuotį KGB pradėjo intensyviai sekti nuo 1961 m. pavasario. 1964 m. balandžio mėnesį operatyvinio tyrimo metu surinkti duomenys buvo apibendrinti LKP CK adresuotoje specialioje pažymoje⁴¹. Reaguodamas į šį raštą LKP CK Ideologijos skyrius kartu su Dailininkų ir Rašytojų sąjungų vadovybe ėmėsi profilaktinių priemonių, kad apsaugotų R. Lankauską ir V. Kisarauską nuo J. Keliuočio įtakos. Buvo sekami ir menininkų susiejimai pas dailininką Vladą Vildžiūną, iš Grožinės literatūros leidyklos pašalintą A. Liobytę. Nors po N. Chruščiovo nušalinimo kampanija prieš formalistinį meną aprimo, KGB nesiliovė domėtis kultūriniame gyvenime, ypač viešai nematomame, vykstančiais reiškiniais. 1965 m. pradžioje KGB informavo LKP CK apie Valstybiniame dailės institute veikiančią estetikos būrelį, kuriame svarstytos Vakarų ir Lietuvos meninio gyvenimo aktualijos. Kaip aktyviausi jo dalyviai įvardyti šio instituto dėstytojas Gytis Vaitkūnas, architektai Gediminas Baravykas ir Bronius Grušas, poetas T. Venclova⁴². Reaguodamas į šią informaciją LKP CK Mokymo įstaigų skyriaus vedėjas Lionginas Šepetys surengė profilaktinius pokalbius su G. Vaitkūnu ir B. Grušu.

Vaidmenų persiskirstymą rodė ir tai, kad 1963–1966 m. Glavlitas buvo netekęs savarankiškos valdybos prie SSRS MT statuso ir tapęs Spaudos komiteto padaliniu, todėl neturėjo galimybės tiesiogiai kreiptis į LKP vadovybę. Be to, įsitvirtinant naujo režimo lyderio komandai, panašiai kaip prieš dešimtmetį, kurį laiką buvo juntamas tam tikras, nors ir mažiau pastebimas ideologinės kontrolės susilpnėjimas. Tuo bene labiausiai pasinaudojo Lietuvos leidėjai. Septintojo dešimtmečio antroje pusėje pirmą kartą lietuvių

kalba buvo išleisti Jeromo Salingerio ir Johno Updiko kūriniai, pasirodė pirmieji Albero Kamiu ir Franzo Kafkos vertimai⁴³. Grožinės literatūros leidykla pradėjo leisti „Lituanistinės bibliotekos“ seriją, pirmą kartą visuomenei pristatyta žinomų išeivijos autorių Jurgio Savickio ir Jurgio Baltrušaičio kūryba. Tačiau kaip ir po J. Stalino mirties tarp valdžio sukelta sąlyginė liberalizacija truko neilgai. Kadangi ir į oficialų viešąjį diskursą dar vis prasprūsdavo nemažai, sovietų valdžios požiūriu, nereikalingos informacijos, 1966 m. rudenį savarankiškos žinybos statusas buvo grąžintas Glavlitui, kuris iškart aktyviai ėmėsi jam įprastų ideologinės cenzūros funkcijų. 1967 m. parengtoje naujoje cenzūros kontrolės instrukcijoje buvo daug ideologinio pobūdžio apribojimų, pagal kuriuos praktiškai kiekvienas kūrinys ar spaudos informacija galėjo būti paskelbta nepatikimais ar nesaivalais, numatyta asmeninė cenzorių administracinė ir baudžiamoji atsakomybė už ideologinio turinio klaidas⁴⁴.

Negausūs išlikę dokumentai apie Glavlio padalinio Lietuvoje veiklą taip pat patvirtina, kad ideologinė cenzūra nuo 1967 m. vėl atsidadė šios institucijos dėmesio centre. Tais metais būta kur kas daugiau išbraukimų dėl ideologinių motyvų nei anksčiau ir tai aiškintina kaip naujo redaktoriaus Jono Kulbio, skaičiusio literatūros kūrinius, veiklos padarinys. Jis atkreipė dėmesį į J. Baltušio knygos „Tėvų ir brolių takais“ teiginius apie amerikiečių aukštą moralę, toleranciją ir patriotizmą, taisė nepageidautinus teiginius apie valdžios veiksmus, nepakeliamas gyvenimo sąlygas lageriuose Vytauto Petkevičiaus knygoje „Apie duoną, meilę ir šautuvą“⁴⁵. Spaudos leidinių ideologinės kontrolės problemos buvo apsvarstytos ir 1967 m. rugpjūčio 31 d. vykusiame LSSR Glavlio partiniame susirinkime. Jame padalinio vadovai stengėsi išsklaidyti kai kurių cenzorių abejones dėl ideologinės cenzūros metodų tin-

kamumo. Anot LSSR Glavlio viršininko pavaduotojo Boriso Gurvičiaus, „kalbos apie akiplėšiškumą ir subjektyvų vertinimą mažina mūsų budrumą ir gali tik pakenkti jauniems redaktoriams. Subjektyvaus požiūrio mes neišvengsime, nes „sąrašė“ nėra parašyta, kokios literatūros mes turime neleisti“⁴⁶. Siekiant išvengti subjektyvumo, nutarta politines-ideologines pastabas pagrįsti recenzijomis ir apsvarstyti bendruose redaktorių pasitarimuose.

Aiškiau buvo nustatytos meninio opijų nesenos praeities temų interpretavimo ribos. Tai geriausiai rodo valdžios reakcija į septintajame dešimtmetyje pasirodžiusius kūrinius, kuriuose mėginta subtiliau pažvelgti į partizaninį pasipriešinimą. Meniška įtaigia ir kartu politiškai priimtina šios temos interpretaciją įkūniję kūriniai – Mykolo Sluckio romanas „Laiptai į dangų“ (1963 m.) ir Vytauto Žalakevičiaus meninis filmas „Niekas nenorėjo mirti“ (1965 m.) buvo įvertinti premijomis, o ideologiškai labiau dviprasmiški apsakymai – J. Mikelinsko „Kūdikelis“ (išspausdintas 1968 m. „Nemune“) ir R. Lankausko „Gyvačių augintojas“ (išspausdintas 1968 m. „Pergalėje“), nors ir praėję cenzūros filtrą, sutikti labai priešiška kaip bandymas „reabilituoti banditizmą“. Partizaninį pasipriešinimą bandęs teigiamai pavaizduoti Jonas Laucė 1971 m. buvo nuteistas dvejus metus kalėti.

„Atlydžio“ iliuzijas galutinai išsklaidė sovietų invazija į Čekoslovakiją 1968 m. Daugelio sovietologų nuomone, tai buvo paskutinis bandymas reformuoti sovietinę sistemą, po kurio prasidėjo jos stagnacija ir dalinė restalinizacija. „Ideologinės kovos sustiprėjimo“ sąlygomis viešąjį diskursą visiškai užšaldyti turėjo 1969 m. sausio 7 d. priimtas SSKP CK nutarimas „Dėl spaudos organų, radijo, televizijos, kinematografijos, kultūros ir meno įstaigų vadovų atsakomybės už spausdinamos medžiagos ir repertuaro idė-

jinį-politinį lygį padidino“. LKP CK biuras jau po mėnesio patvirtino priemones, kaip šį nutarimą įgyvendinti⁴⁷. Šie partijos dokumentai aiškiau nei kada nors anksčiau priminė redakcijų ir kitų kultūros įstaigų vadovams jų pareigą rūpintis išleidžiamos produkcijos ideologiniu nepriekaištingumu, be to, didesnes teises suteikė atitinkamų organizacijų redakcinėms kolegijoms ir partinėms organizacijoms.

Nuolatinis partijos „rūpinimasis“ menininkų kūryba dar kartą pademonstruotas 1969 m. surengtame LSSR kultūros darbuotojų pirmajame suvažiavime, kuris savo paskirtimi ir atmosfera mažai kuo skyrėsi nuo 1946 m. ir 1957 m. vykusių panašių susiėjimų. Pagrindiniu suvažiavimo momentu, be abejonės, tapo A. Sniečkaus kalba, kurioje jis pažymėjo: „Rašytojai, dailininkai, visi kultūros darbuotojai teisingai reiškia susirūpinimą dėl tematikos susmulkėjimo šiuolaikinėje literatūroje, dėl buržuazinių filosofinių idėjų bei formalistinių eksperimentų apraiškų atskiruose pastarųjų metų literatūros, dailės darbuose. Kaip taikliai pastebėjo Rašytojų sąjungos valdybos plenumo rašytojas Jonas Avyžius, pastaruoju metu tapo madinga kelti bendražmogiško humanizmo vėliavą, užmirštant, kieno rankos laiko jos kotą, t. y. užmirštant, kad bendražmogiško humanizmo vėliava gali būti tik socialistinės santvarkos šalininkų rankose“⁴⁸.

Nors po SSKP CK 1969 m. sausio 7 d. nutarimo padidėjo redakcijų atsakomybė už spausdinamos produkcijos politinį turinį, Glavlitui darbo užteko ir toliau. 1969 m. LSSR Glavlitas padarė 13 politinio-ideologinio pobūdžio pataisų⁴⁹, 1970 m. – 34, 1971 m. – 15, 1972 m. – 29⁵⁰. Viena iš tokių didelių skirtumų priežasčių, matyt, buvo ta, kad po to, kai vienais metais cenzūra padarydavo daug pastabų ir redakcijos gaudavo pylos iš LKP CK, kitais metais ideologiškai „žalingi“ kūriniai jau sunkiau prasly-

davo pro redakcijų filtrą. Ideologinės cenzūros dėmesio centre vėl atsidūrė vaizdinė informacija. 1971 m. beveik visos LSSR Glavlito politinio-ideologinio pobūdžio pataisos buvo susijusios su dailės kūrinių publikacijomis. „Vagos“ leidyklai pasiūlyta ištaisyti arba pakeisti iliustracijas leidinyje „Poezijos pavasaris“ ir dailininko Aloyzo Stasiulevičiaus kūrybos albume, iš albumo „Lietuvos fotografija“ išimta 15 fotografijų, iš leidinio „Grafika“ išimtas Telesforo Kulakausko darbas „Pusė akto“. Be to, „Dailės“ kombinatui neleista spausdinti atvirukų „Su pavasariu“ (pavaizduoti margučiai) ir „Su Naujaisiais metais“ (pavaizduota karūna ir kryžius)⁵¹. 1972 m. Glavlito cenzoriams taip pat sukėlė įtarimą 17 iliustracijų ir 1 viršelis „Vagos“ leidiniuose bei vienas „Minties“ leidyklos plakatas⁵².

Itin jautriai buvo reaguojama į bandymus netradiciškai pavaizduoti partijos ir valstybės vadovus. 1969 m. kilo triukšmas dėl V. Lenino gimimo šimtmečiui skirto Adomo Galdiko lino raižinių albumo „Vladimiras Iljičius Leninas“, po metų dėl iliustracijų V. Majakovskio poemai „Vladimiras Iljičius Leninas“ užsipultas dailininkas Stasys Krasauskas. Netinkamų iliustracijų rasta ir periodiniuose leidiniuose. 1971 m. pabaigoje LKP CK Kultūros skyrius surengė pasitarimą tema „Dailės propaganda masinės informacijos priemonėse“, kuriame labiausiai buvo puolama „Švyturio“ redakcija. Anot tuometinio LKP CK Kultūros skyriaus dailės sektoriaus vedėjo Antano Gedmino, „Švyturio“ redakcija „nusisuko nuo dailės, kurios vietą užėmė parodose nesutinkamų dailininkų diletantų kūryba – absurdiški koliažai, šiurkščios įmantraus štricho puslapinės iliustracijos, neturinčios jokio ryšio nei su tekstu, nei apskritai su mūsų grafine kultūra“⁵³. Kliuvo ir „Jaunimo gretoms“, pristatčiusioms „pozuojantį atsiskyrėlį“ V. Gurskį ir jo kūrinių „Trakų bažnyčia“. Toks valdžios

dėmesys dailei nebuvo atsitiktinis, mat dailė tuo metu buvo bene labiausiai nutolusi nuo oficialiai pripažintų meno standartų. Kitaip negu rašytojai, dailininkai nebuvo materialiai priklausomi nuo valdžios pripažinimo. Be to, bent jau septintajame dešimtmetyje egzistavo ir šiokia tokia alternatyva oficialioms dailės parodoms – „Vagos“ redakcijos patalpose, Respublikinėje bibliotekoje, Panevėžio dramos teatre, Rašytojų sąjungos klube buvo rengiamos ir valdžios struktūrų neaprobuotos parodėlės. Tik po 1968 m. skandalą sukėlusios Kazės Zimblytės abstrakčių kūrinių parodos „Vagos“ redakcijoje Kultūros ministerija ėmėsi griežčiau kontroliuoti ir šiuos liberalesnius parodų plotus.

Nepaisant pasikeitusios atmosferos, didelių pokyčių Lietuvos kultūriniame gyvenime kurį laiką nebuvo. 1969 m. išleistas Šatrijos Raganos raštų dvitomis, Mariaus Katiliškio romanas „Miškais ateina ruduo“, 1970 m. – kai kurie Igno Šeinių kūriniai. „Lituanistinės bibliotekos“ serijoje, nors ir smarkiai kupiūruoti, 1970 m. buvo išleisti Jono Basanavičiaus ir Antano Baranausko raštai, pradėta leisti „Versmių“ serija. Novatoriškus ieškojimus tęsė Kauno dramos teatras, prie kurio veikė ir Modrio Tenisono vadovaujama pantomimos trupė; neišvengiant šios trupės pasirodymai bene labiausiai nukrypo nuo oficialių priimtino meno normų. Ideologinių reikalavimų aiškiai neatitiko ir intelektualio T. Venclovos poezija, tačiau 1972 m. buvo išleista jau trečioji jos rinktinė. Didžiausią iššūkį socialistinio realizmo kanonams metė 1972 m. „Nemuno“ 2-ajame numeryje išspausdintas literatūros kritiko Vytauto Kubiliaus straipsnis „Talento mįslės“, kuriame autorius išdrįso suabejoti tuometine rašytojų hierarchija: „Kokia būtų įdomi ir netikėta dabartinės literatūros panorama, sudaryta ne pagal nusistovėjusią nomenklatūrą, o pagal talentų kalibrus! Kai kurie „vedantieji rašytojai“, be abejonės, atsidurtų kukliame pe-

tite, o bevardžiai („ir kiti“) galbūt užimtų paradinį plotą“⁵⁴. Šis straipsnis išprovokavo labai audringą partijos funkcionierių reakciją. Jį svarstant Rašytojų sąjungos valdybos prezidiumo posėdyje, LKP CK Kultūros skyriaus vedėjas pavaduotojas įvertino tai kaip apgalvotą sensaciją, aiškų politinį aktą ir reikalavo griežtai pasmerkti straipsnio autorių⁵⁵. Šios kultūrinio gyvenimo laisvės apraiškos irgi didino visuomenėje įtampą, kurios iškrova tapo 1972-ųjų įvykiai Kaune, priverbę režimą ryžtingomis priemonėmis sugriežtinti viešojo gyvenimo ideologinę kontrolę.

IDEOLOGINĖS CENZŪROS KASDIENYBĖ „BRANDAUŠ SOCIALIZMO“ SĄLYGOMIS

Po R. Kalantos susideginimo Kaune vykę neramumai viešai buvo aiškinami kaip chuliganų provokacija, tačiau neoficialiai aiškinamasi šių įvykių priežastis LKP vadovybė manė, kad viena iš jų buvo ir nepakankama kultūrinio gyvenimo kontrolė. Tai patvirtina tiek slapti LKP CK dokumentai, tiek kai kurie valdžios sprendimai, aiškiai orientuoti į ideologinės cenzūros sustiprinimą. Apie literatūros ir meno padėtį daug kalbėta 1972 m. liepos 3 d. vykusiam LKP CK plenumui. LKP CK ideologijos sekretorius A. Barkauskas priekaištavo rašytojams dėl jų kūryboje vyraujančio pesimizmo, absurdiškų ir beprasmių situacijų kūrimo. Tokiomis savybėmis, anot jo, labiausiai išsiskyrė 1972 m. „Pergalės“ 4-ajame numeryje išspausdinta J. Mikelinsko apysaka „Laukinė obelis“, Juozo Apučio novelių rinkinys „Horizonte bėga šernai“. Esminių trūkumų A. Barkauskas įžvelgė ir leidyklų darbe⁵⁶. Akivaizdus ženklas, rodantis, kad pasikeitė oficiali nuostata meninių ieškojimų atžvilgiu, buvo ir 1972 m. rugpjūčio 26 d. „Tiesoje“ išspausdinta Vytauto Areškos recenzija „Chaosas poetizavimas“ (apie Sigito

Gedos poezijos knygą „26 rudens ir vasaros giesmės“).

Nuo žodžių greit pereita prie konkrečių veiksmų. LKP CK Propagandos ir agitacijos skyriaus vedėju vietoj dažnai sergančio Prano Mišučio buvo paskirtas dogmatiškų pažiūrų Juozas Kuolelis, pakeisti iki tol liberaliausių kultūrinių publicistinių žurnalų – „Kultūros barai“ ir „Nemunas“, taip pat savaitraščio „Literatūra ir menas“ vyriausieji redaktoriai. Tačiau daugiausia permainų įvyko knygų leidybos srityje. 1972 m. buvo atleistas nuo 1953 m. „Vagos“ leidyklai vadovavęs Jonas Čekys, o kiek vėliau – ir Spaudos komiteto pirmininkas Feliksas Bieliauskas. 1973 m. iš „Vagos“ numatytų išleisti leidinių plano buvo išbrauktos J. Mikelinsko „Laukinė obelis“, R. Lankausko „Atšvaitai jūros veidrodyje“, A. Pociaus „Ištirpę migloje“, Antano Miškinio dienoraštis ir kitos knygos. Trijų jau atiduotų į spaustuve „Vagos“ leidinių – Vytauto Bložės eilėraščių rinkinio „Preludai“, VU „Mokslinės bibliotekos metraščio“ ir kraštotyrinio leidinio „Gervėčiai“ – spausdinimas 1972 m. buvo sustabdytas. Glavlitas taip pat nedavė leidimo spausdinti Aldonos Gaigalaitės monografijos „Lietuvos TSR istorijos istoriografija ir šaltiniai“. 1973 m. leidyklos atmetė 60 rankraščių, o dar 69 grąžino taisyti iš esmės⁵⁷. Siekiant sugrąžinti į „tikrąjį“ kelią dailininkus, numatyta atitinkamų organizacijų priemonių imtis Valstybiniame dailės institute⁵⁸, „Minties“ leidykloje pakeistas už atvirukų ir plakatų leidybą atsakingas dailininkas, sudaryta speciali atvirukų ir plakatų redakcija, jų leidybą ėmėsi griežčiau kontroliuoti LSSR spaudos komitetas⁵⁹.

Budrumą akivaizdžiai padidino KGB ir Glavlitas. 1972 m. KGB pasirūpino, kad nebūtų išspausdinta „iš nacionalistinių pozicijų“ parašyta Antano Tylos istorinė monografija „Garšių švietėjai“ ir J. Apučio romanas „Skruzdėlynas Prūsijoje“⁶⁰. Sovietų sau-

gumas aktyviai domėjosi ir Kauno dramos teatro vyriausiojo režisieriaus Jono Jurašo darbais. LSSR KGB pirmininko Juozo Petkevičiaus nuomone, jis sąmoningai ir sistemingai stengėsi daryti politiškai žalingą įtaką, pasirinkdamas tokias pjeses, kuriose „vaizduojamos tamsiosios tarybinės tikrovės pusės, taip pat stengėsi akcentuoti tas spektaklių vietas, kuriose kalbama apie neigytus ideologinio ir politinio pobūdžio reiškinius“⁶¹. 1972 m. rudenį J. Jurašas buvo priverstas palikti Kauno dramos teatrą. Prižiūrėjęs inteligentiją LSSR KGB 5-ojo skyriaus 1-asis poskyris, siekdamas išplėsti savo galimybes, vien 1972 m. užverbavo 20 agentų⁶².

Glavlitas ypač apribojo naudojimąsi išsivijoje leidžiama literatūra. Per kelerius metus labai išaugo dviem šešiakampiais žymimų, taigi praktiškai neprieinamų kontrolinių egzempliorių procentas (žr. lentelę⁶³). 1972 m. tokių būta 23 proc., o 1977 m. – jau 57 proc. visų paštu gaunamų išsivijos leidinių.

Metai	◇	◇◇	Iš viso patikrinta
1972	1452	704	3038
1973	1524	904	3031
1974	2535	1812	5031
1975	742	785	2403
1976	696	1050	2487
1977	607	1872	3259
1978	225	1221	1672
1979	501	967	1706

Į lentelėje pateiktą statistiką neįtrauktos Glavlito cenzorių tikrintos registruotos banderolės ir siuntiniai su literatūra. Aštuntajame dešimtmetyje beveik pusė jų taip pat buvo nepraleista adresatams ir konfiskuota. Vilniaus tarptautinio pašto skyriuje budintis cenzorius (aštuntajame–devintajame dešimtmėčiais šias pareigas ėjo A. Kavaliauskas) tikrino ir iš užsienio siunčiamas plokšteles

bei magnetines juostas su įrašais lietuvių kalba. Pavyzdžiui, 1972 m. buvo perklausyti 58 vienetai, 10 iš jų konfiskuota dėl antiso vietinio turinio arba religinės propagandos⁶⁴.

Vis labiau rūpintis propagandiniu režimo įvaizdžiu, todėl Glavlitas kontroliavo ne tik į Lietuvą paštu siunčiamą literatūrą, bet ir iš Lietuvos į užsienį siunčiamus rankraščius, fotografijas, spausdintą produkciją. Pavyzdžiui, 1972 m. rudenį buvo konfiskuota M. Liubeckio į Izraelį siųsta banderolė, kurioje buvo aplūžusių namų, nešvarių Vilniaus kiemų nuotraukų⁶⁵. 1975 m. buvo sulaikytas A. Ruigio pasirašytas rankraštis „Prisimini mai iš rašytojo A. Vienuolio gyvenimo“⁶⁶. Autentišką informaciją apie padėtį sovietinėje Lietuvoje turėjo pakeisti užsienio skaitytojui skirta, iškreiptai tikrovę vaizduojanti lektūra, gausiai pradėta leisti aštuntajame dešimtmetyje. „Minties“ leidykloje specialiai tokiai literatūrai rengti buvo įkurta „Gintaro“ redakcija, 1967 m. pradėtas leisti daugiausia išeivijai skirtas „Gimtas kraštas“, tęstinis leidinys rusų, anglų ir vokiečių kalbomis „Lietuva šiandien“ (1965–1988 m. išleista 30 tomų). Kita vertus, režimas aštuntajame dešimtmetyje jau nesugebėjo visiškai užkirsti kelio nepageidaujamos informacijos patekimui už „geležinės uždangos“. Vakarus pasiekdavo ne tik knygų rankraščiai, kurių nebuvo galimybių išleisti Lietuvoje, bet ir čia leidžiama pagrindinė spauda.

Nuo 1973 m. vėl padaugėjo Glavlito įsakymų išimti iš bibliotekų ir knygų prekybos tinklo nepatikimais tapusių autorių knygas. Paprastai buvo išimamos iš Sovietų Sąjungos emigravusių rašytojų arba disidentinio sąjūdžio dalyvių knygos. Toks likimas ištiko Aušros Sluckaitės, T. Venclovos, vėliau Sauliaus Tomo Kondroto kūrinius. 1974–1976 m. taip pat buvo išimtos žinomų rusų rašytojų Aleksandro Solženycino, Aleksandro Galičiaus, Andrejaus Siniavskio, Anatolijaus Gladilino, Viktoro Nekrasovo ir kitų autorių

knygos. Iš naujo įvertinti ir kai kurie anksčiau bendram naudojimui perduoti iš užsienio gauti išeivijos leidiniai. Tačiau tobulėjant techninėms priemonėms ir plečiantis ryšiams su užsieniu, izoliuoti visuomenę ir jos kultūrinį elitą nuo „priešiškos“ ideologijos darėsi vis sunkiau. Nemažai bendram naudojimui neprieinamų knygų, ypač grožinės literatūros, nuo septintojo dešimtmečio vidurio pavykdavo atvežti į Lietuvą vis dažniau atvykstantiems išeivijos kultūros veikėjams, kurie jomis aprūpindavo pažįstamus rašytojus, dailininkus, istorikus⁶⁷. Pagaliau atsirado savilaida, kurios būdu buvo dauginami išeivijos filosofų Antano Maceinos, Juozo Girniaus, Stasio Ylos populiariausi veikalai, Bernardo Brazdžionio poezija, Adolfo Šapokos „Lietuvos istorija“ ir kitos knygos.

Prasidėjusią ideologinės kontrolės mechanizmo eroziją patvirtina ir desperatiškos valdžios pastangos stiprinti kultūros ir meno darbuotojų politinį budrumą. Antai LSSR kultūros ministerijos kolegija 1977 m. rugsėjo mėnesį priėmė nutarimą „Dėl kultūros ir meno įstaigų darbuotojų politinio budrumo ir valstybinės drausmės stiprinimo“, kuriuo įpareigojo kultūros įstaigas ne tik gerinti idėjinį-politinį auklėjimą, bet ir geriau saugoti bei naudoti dauginimo techniką, griežtai laikytis nustatytos darbo su užsieniečiais tvarkos, reikliau atrinkti darbuotojus išvykoms į užsienį, atsižvelgiant į jų moralines savybes ir politinį subrendimą⁶⁸. Neatsitiktinai ir LKP CK išvykų į užsienį komisijai vadovauti nuo aštuntojo dešimtmečio vidurio buvo pavesta gerai žinančiam kultūros veikėjų pažiūras buvusiam LSSR kultūros ministrai, o nuo 1976 m. – LKP CK ideologijos sekretoriui L. Šepečiui.

Teisę kištis į kūrybinį procesą jautė turinčios ne tik tiesiogiai cenzūros funkcijas vykdančios institucijos, bet ir tos valdžios įstaigos, kurių veikla buvo vaizduojama meno kūriniuose. Ypač aktyviai savo munduro

garbe rūpinosi sovietinė milicija. Ne be VRM pastangų septintojo dešimtmečio pabaigoje buvo numarintas Klaipėdos dramos teatro spektaklis pagal K. Sajos pjesę „Gaidžio pentinai“, 1973 m. VRM bandė sustabdyti Lietuvos kino studijos (toliau – LKS) meninio filmo „Ties riba“ pasirodymą ekranuose, motyvuodama tuo, kad pagrindinio filmo herojaus – tardytojo Andriaus veikla, pavaizduota filme, neturi nieko bendra su realybe, be to, užkliuvo ir jo hipiška išvaizda⁶⁹. Nors filmą ir sugebėta apginti, tačiau atsižvelgiant į VRM pastabas buvo padaryta nemažai vaizdo ir dialogo korektyvų.

1972 m. pasikeitus kai kurių leidyklų ir kultūros žurnalų vadovams, jų veikla tapo priimtinesnė valdžiai, tačiau dėl vis griežtesnių ideologinių reikalavimų jie ir vėliau ne visuomet sugebėdavo įtikti viešojo diskurso sargams. Jau 1973 m. pradžioje naujas „Kultūros barų“ redaktorius M. Marcalis gavo papeikimą, o dailės ir architektūros skyriaus redaktorius Algimantas Patašius atleistas už tai, kad žurnalo 3-iajame numeryje buvo išspausdinti straipsniai su idėjinio-politinio pobūdžio klaidomis (Algimanto Liekio „Keli biografijos štrichai“, Juozo Galkaus „Arčiau meninės tiesos – arčiau gyvenimo“)⁷⁰. 1975 m. „Kultūros barams“ vėl kliuvo už straipsnius, kuriuose „be gilesnės analizės, vienpusiškai ir tendencingai nušviečiami aktualūs respublikos kultūrinio gyvenimo klausimai“⁷¹. LSSR Glavlitas 1976 m. gegužės 11 d. parengė LKP CK adresuotą pažymą, kurioje atkreipė dėmesį į tai, kad pastaruoju metu leidyklos „Vaga“ ir „Mokslas“ pateikė nemažai rankraščių, turinčių didelių politinio-ideologinio pobūdžio trūkumų. Daugiausia tokių trūkumų aptikta Leonardo Gutausko eilėraščių rinkinyje „Vartai po diemedžiu“, kurio dauguma eilėraščių paremti krikščioniškais simboliais ir maldų formulėmis. Net 25 eilėraščius iš šio rinkinio nurodyta pataisyti, o 5 iš viso pašalin-

ti⁷². Glavlito cenzoriams užkliuvo ir kiti tuo metu „Vagos“ parengti leidiniai: Juliaus Būteno knyga „Literato duona“, kur neva iškreiptai ir nesilaikant marksistinių pozicijų aprašyta studentų korporacijų veikla nepriklausomoje Lietuvoje, pesimistiški ir politiškai dviprasmiški poeto Almio Grybkausko eilėraščiai rinkinyje „Spalvoti nuotaikų žibintai“ ir kiti.

Nors į šiuos cenzūros signalus buvo atitinkamai reaguota, „Vaga“ ir toliau nesugebėjo „užtikrinti“ sovietų valdžiai reikalingo leidinių lygio. 1977 m. iš jau išspausdinto tęstinio leidinio „Literatūra ir kalba“ nurodyta išplėsti Oskaro Milašiaus autobiografiją⁷³, J. Mikelinsko romane „Už horizonto – laisvė“ Glavlito cenzoriai aptiko net 20 nepriimtinių vietų, kur „autorius atkuria pagražintą hitlerinių darbo stovyklų vaizdą, o pagrindiniai romano herojai, atliekantys darbo prievolę, parodomi vos ne kaip savanoriai, kuriems patinka pavyzdinga tvarka fašistinėje Vokietijoje“⁷⁴. Tačiau, žinoma, didžiausiu skandalu tapo „Vagos“ bandymas išleisti Alberto Vijūko-Kojelavičiaus Lietuvos istoriją, kurios rankraštis įstrigo Glavlito filtre. Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje į valdžios nemalonę vėl pateko ir „Minties“ leidykla. 1979 m. apsvaistęs jos darbą, LKP CK biuras kaip vieną iš trūkumų nurodė tai, kad jos leidiniuose pasitaiko nemažai idėjinio-politinio pobūdžio klaidų⁷⁵. Leidyklos vadovams priekaištauta ir dėl to, kad leidžiama mažai darbų, kuriuose būtų nagrinėjamos šiuolaikinės ateistinio auklėjimo problemos; jie pakeičiami knygomis apie religijos ir ateizmo istoriją. Religijos ir ateizmo tema visuomet buvo vienas svarbiausių ideologinės cenzūros dėmesio objektų. Glavlitas vos ne kasmet pastebėdavo klaidų ateistinėje lektūroje. Žiūrėta, kad nebūtų skelbiama „neteisinga“ statistika apie tikinčiųjų skaičių (pavyzdžiui, 1985 m. iš vienos radijo laidos liepta išimti duomenis, kad Alytaus medvilnės kombinate yra 62 proc. tikinčių-

jų, o 52 proc. tiki pomirtiniu gyvenimu⁷⁶); paviešinta kai kurių sovietinių švenčių antireliginė funkcija⁷⁷; reaguojama, kai išjuokiami ne tie, kurie reikia, dvasininkai (pavyzdžiui, iš 1976 m. leisto Teofilio Tilvyčio satyrinių kūrinių rinkinio Glavlitas liepė išimti pamfletą apie Klaipėdos bažnyčios statybą, kuris galėjo pakenkti su sovietų valdžia artimai bendradarbiavusio vysk. Liudo Povilonio autoritetui⁷⁸).

Aštuntajame dešimtmetyje prisimintas dar vienas meninės kūrybos ideologinės kontrolės įrankis – profesionali jos kritika. 1972 m. atitinkamą nutarimą priėmė SSKP CK, o 1978 m. – LKP CK biuras. Anot pastarojo, „kritika kartais per daug nuolaidžiai vertina menko turinio poetinius kūrinius, estetizacijos apraiškas kai kurių dailininkų kūryboje, praeities idealizavimo elementus, jai trūksta akcentų į socialinę problematiką teatre mene ir kinematografijoje“⁷⁹. Naudojant šį įrankį, neretai netgi buvo šiurkščiai klasuojamas autorinis tekstas. Pavyzdžiui, taip pasielgta su J. Mikelinsko romano „Genys yra margas“ ištraukomis, kurios šio romano kritikai buvo panaudotos 1975 m. „Literaturnaja gazeta“ paskelbtame Ryčio Trimonio straipsnyje „Užplanuoti atsitiktinimai“. Rašytojo atsakomojo straipsnio laikraštis nespausdino, nesėkmingas buvo ir mėginimas kreiptis į Rašytojų sąjungą.

Kovai su modernistinėmis tendencijomis mene, kurių dažniausiai pasitaikydavo jaunosios kartos kūryboje, sovietų režimas stengėsi panaudoti ir natūralų kartų konfliktą. Po J. Stalino mirties kūrybinių sąjungų vadovybėje įsitvirtinusi vidurinioji karta stengėsi išsaugoti savo pozicijas ir su tuo susijusias privilegijas, todėl neretai pritardavo viešam susidorojimui su jaunųjų kūryba ar net jį skatindavo. Antai 1972-ųjų pabaigoje LSSR rašytojų sąjungos sekretorius Alfonsas Maldonis sakė, kad „tą netikrą ir gana naivų maivymąsi reikėtų vieną kartą demaskuoti,

galų gale išjuokti“⁸⁰. Valdžia savo pastangas užgniaužti jaunosios kartos meninius ieškojimus dangstė kalbomis apie rūpinimąsi jaunųjų kūryba. 1976 m. SSKP CK priėmė nutarimą „Apie darbą su kūrybiniu jaunimu“; nors jame ir kalbėta apie didesnių galimybių reikštis jauniems menininkams sudarymą, tačiau pagrindinis jo motyvas buvo susirūpinimas jų kūrybos kontrole ir „tinkamu“ auklėjimu. Tokią nutarimo paskirtį akivaizdžiai išduoda į LKP CK Kultūros skyriaus parengtą priemonių planą, kaip vykdyti šį nutarimą, įtrauktas punktas: surengti aukštųjų mokyklų kuratorių pasitarimą tema „Kovos su šiuolaikinėmis meno teorijomis problemos ir tarybinio menininko pasaulėžiūros formavimas“⁸¹.

Kita vertus, literatūrai ir menui darantis vis sudėtingesniam, kai kuriems kūrėjams griebiantis Ezopo kalbos, cenzūrai darėsi vis sunkiau vertinti naujus meno kūrinius. Kalbant apie šį laikotarpį neretai teigiama, kad dėl to vengę priešiškos režimui frazeologijos, tačiau opoziciniai savo dvasia kūriniai lengvai prasprūsdavo pro ideologinį sietą. Vienareikšmiškai pritarti tokiai nuomonei negalime. Reaguojant į naujas tendencijas stengtasi kvalifikuotais kadrais sustiprinti ir ideologinės cenzūros institucijas. Nors LSSR Glavlito viršininkas ir jo pavaduotojas neturėjo aukštojo išsilavinimo, eiliniaais cenzoriais jie stengėsi pasirinkti gabiausius aukštųjų mokyklų absolventus, dažniausiai filologus ir istorikus. Aštuntojo dešimtmečio viduryje iš 27 Glavlito cenzorių 21 turėjo aukštąjį išsilavinimą (10 filologų, 6 istorikai, 2 geografs, 2 žurnalistai, 1 radiofizikas)⁸². LKP CK ideologinius skyrius taip pat papildė pakanamai aukštos kvalifikacijos specialistai: aštuntajame dešimtmetyje Kultūros skyriui vadovavo istorijos mokslų kandidatas Sigizmundas Šimkus, į šį skyrių taip pat atėjo dirbti filologijos mokslų kandidatai Jonas Bielinis (nuo 1976 m. kultūros ministras) ir

Sigitas Renčys (1983–1987 m. vadovavo skyriui), menotyrininkas A. Gedminas, o ideologijos sekretoriumi, kaip minėta, tapo erudicija tarp LKP CK nomenklatūros išsiskiriantis L. Šepetys, ypač išgarsėjęs savo knyga „Modernizmo metmenys“. Palyginus su senąja ideologų gvardija (A. Barkauskas, Genrikas Zimanas), jie nebuvo tokie alergiški modernioms meno raiškos kryptims. Tai buvo viena iš priežasčių, dėl ko devintajame dešimtmetyje modernizmas lietuvių literatūroje ir mene praktiškai buvo oficialiai pripažintas. Valstybines premijas vienas po kito gavo S. Geda, Marcelijus Martinaitis, Judita Vaičiūnaitė. Kita priežastis, matyt, buvo ta, kad apie naujas formas tendencijas palankiai atsiliepė išeivijos kritika; tai buvo naudinga ir propagandiniu atžvilgiu.

1979 m. pavasarį visoje Sovietų Sąjungoje prasidėjo nauja viešojo gyvenimo ideologizavimo banga. Tai rodė balandžio mėnesį priimtas SSKP CK nutarimas „Dėl tolesnio ideologinio, politinio auklėjamojo darbo gerinimo“ ir beveik tuo pačiu metu paskelbta žinia, kad valstybinė V. Lenino premija literatūros srityje paskirta SSKP CK generaliniam sekretoriui Leonidui Brežnevui už jo atsiminimų knygą. Kultūrinei veiklai vis labiau veržiamą kilpą Lietuvoje pirmiausia pajuto teatrai. Jau nuo šeštojo dešimtmečio pabaigos dramos kūrinių aprobavimo teatrų pastatymams funkciją iš Glavlito perėmė Kultūros ministerijos repertuaro redakcinė kolegija, kuriai nuo 1972 m. pirmininkavo iš „Vagos“ direktoriaus pareigų atleistas gan liberalių pažiūrų J. Čekys. Jam neretai pavykdavo prastumti anksčiau įstrigusias pjeses. Pavyzdžiui, jo pastangomis 1974 m. Panevėžio dramos teatre buvo pastatyta 1971 m. Kultūros ministerijos atmesta J. Grušo pjesė „Pijus nebuvo protingas“. Be to, teatro menas bene sunkiausiai pasidavė ideologinei cenzūrai, nes čia daug kas priklausė nuo aktorių improvizacijos, gestų kalbos.

Devintojo dešimtmečio pradžioje aiškiai padidėjo viešojo gyvenimo prižiūrėtojų dėmesys teatrų, ypač provincijos, repertuarui. 1980 m. Kultūros ministerija buvo nepatenkinta Šiaulių dramos teatro vyriausiuoju režisieriumi Sauliumi Varnu, nes jis „orientuodamasis į intelektualiai išprususį žiūrovą nerodo pastangų apgalvotai formuoti tokį repertuarą, kuris, liesdamas ne vien praeities, bet ir gyvas mūsų dabarties problemas, aktyviai skverbėtųsi į gyvenimą“⁸³. 1981 m. pradžioje „dėl netikslių idėjinių akcentų“ Kultūros ministerija nedavė leidimo Klaipėdos dramos teatro parengtam spektakliui pagal V. Merežko pjesę „Proletarinis laimės malūnas“⁸⁴. 1982 m. įstrigo ir Kauno dramos teatro spektaklis „Suomiška pirtis“. Šio spektaklio pirmasis variantas, režisuotas Gyčio Padegimo, nebuvo priimtas; vėliau jį taisė teatro vyriausiasis režisierius Jonas Vaitkus, tačiau ir po to Kultūros ministerijos vertinimu jis liko silpnas. Po šio incidento Kauno dramos teatro veikla susidomėjo ir miesto KGB skyrius, anot kurio, teatre „jau kelerius metus statomi nihilistinės dvasios spektakliai, darantys neigiamą ideologinį poveikį gyventojams, ypač jaunimui“⁸⁵. 1983 m. numatyta atidžiau stebėti teatro ir ypač jo vyriausiojo režisieriaus, kuriam buvo pradėta operatyvinio patikrinimo byla, veiklą. 1984 m. SSRS kultūros ministerija nesutiko, kad Kauno dramos teatrui būtų suteiktas akademinio teatro vardas, motyvuodama tuo, jog per pastarąjį dešimtmetį jo veikloje pastebėta daug trūkumų, per mažai pastatymų aktualiomis dabarties temomis, „aukšto pilietinio skambesio“ spektaklių⁸⁶. Jurijaus Andropovo pradėta vykdyti sovietinės sistemos gelbėjimo programa, paremta drausmės stiprinimu, neaplenkė ir teatrų. SSRS kultūros ministerija 1983 m. gegužės mėnesį išleido įsakymą „Dėl priemonių didinant kultūros įstaigų atsakomybę už spektaklių idėjinį bei meninį lygį“, kuriame buvo suformuluoti

griežti reikalavimai dėl naujų spektaklių planavimo, priėmimo ir vertinimo. Atitinkamus nurodymus dėl teatrų darbo pagerinimo 1983 m. gegužės mėnesį davė ir LKP CK biuras.

Svarbią vietą kultūrinio gyvenimo prižiūrėtojų darbotvarkėje užėmė ir naujos pramoginės muzikos tendencijos. Šeštajame dešimtmetyje Vakaruose atsiradęs rokenrolo stilius sukėlė perversmą pramoginės muzikos srityje, kurio aidai, nors silpni ir pavėluoti, veikė ir Lietuvą. Greta septintojo dešimtmečio viduryje Lietuvą pasiekusios bitlomanijos, arba bigbyto, bangos aštuntojo dešimtmečio pradžioje ėmė skverbti ir rokas, tapęs vienu svarbiausių hipių sąjūdžio raiškos būdų: 1971 m. susikūrė pirmosios roko grupės („Sartakovo trio“, „Nuogi ant slenksčio“), Vilniaus Žirmūnų restorane įvyko pirmasis (neviešas) roko festivalis, o tu pačių metų gruodžio 25 d. Dailės institute buvo atlikta Kęstučio Antanėlio pastatyta roko opera „Jėzus Kristus – superžvaigždė“⁸⁷. R. Kalantos susideginimas ir po jo kilę neramumai, kuriuose aktyviai dalyvavo hipiuojantis jaunimas, paskatino sovietų režimą griebtis represinių priemonių prieš šią maištingą muzikos madą, dėl to ji turėjo pasitraukti į pogrindį. Baimindamiesi 1972-ųjų pavasario įvykių pasikartojimo, kagėbistai įtariai vertino netgi visiškai nekaltų grupių pasirodymus. Antai LSSR KGB pirmininkas J. Petkevičius buvo labai nepatenkintas Kultūros ministerija, kad ji 1973 m. sausio 29 d. Kaune leido surengti lenkų grupės „Trubadūrai“ koncertą⁸⁸.

Viešai toleruotą estradinę muziką stengiasi nukreipti siaura, režimo kontroliuojama vaga. Ypač daug rūpesčių ideologinės kontrolės institucijoms kėlė saviveiklinės estrados grupės, grojančios didžiuosiuose miestuose. Siekiant jas labiau kontroliuoti, dar 1975 m. buvo įkurtas Vilniaus miesto estradinių ansamblių susivienijimas, kuris su-

jungė visas iki tol daugiausia miesto kavinėse grojusias grupes. Tačiau tai netenkino kultūros funkcionierių. 1982 m. LKP CK Kultūros skyriaus instruktorius P. Dikčius atkreipė dėmesį į neretus atvejus, kai kavinėse ir kokteilių baruose, taip pat koncertų metu atliekami neaprobuoti ir neregistruoti kūriniai⁸⁹. Tas pats instruktorius informavo, kad 1982 m. rugpjūčio mėnesį Palangoje vykusią Mykolo Suraučiaus vadovaujamo ansamblio ir Maskvos grupės „Autografas“ koncertų metu gausiai susirinkęs jaunimas lipo ant scenos ir elgėsi įžūliai⁹⁰. Reaguodama į tokius signalus, 1983 m. pradžioje Kultūros ministerija įsipareigojo pasiekti, kad į saviveiklinių estrados kolektyvų programas būtų įtraukiami tik prie ministerijos veikiančios naujų muzikos kūrinių vertinimo komisijos viešam naudojimui aprobuoti kūriniai⁹¹.

Kampanija prieš sovietinių normų nepaisančias estrados grupes visoje Sovietų Sąjungoje ypač sustiprėjo po 1983 m. birželio mėnesį įvykusio SSKP CK plenumo, kuriame pagrindinį pranešimą daręs Konstantinas Černenka daug kalbėjo apie Vakarų muzikinės masinės kultūros kenksmingą įtaką sovietiniam jaunimui⁹². 1984 m. LSSR kultūros ministerijai, Profesinių sąjungų tarybos sekretariatui ir LLKJS CK priėmus bendrą nutarimą „Dėl estradinės muzikos kolektyvų veiklos gerinimo“, imtasi griežtų šios srities „sutvarkymo“ priemonių: įsteigta tarpžinybinė estradinės muzikos taryba; Valstybinė filharmonija priversta atsisakyti ansamblių, kurių programų idėjinis bei meninis lygis neatitiko reikalavimų; įvykdyta visų profesionalių ir saviveiklinių estrados ansamblių atestacija. Bandyta kontroliuoti netgi estradinių grupių pavadinimus, nes daugelis jų, Kultūros ministerijos valdininkų nuomone, buvo „pernelyg ekstravagantiški, prasto skonio, kartais nepriimtini net idėjiu požiūriu“⁹³.

Po 1983 m. birželio mėnesį įvykusio SSKP CK plenumo sustiprėjo ir kitų, ypač masinę auditoriją pritraukiančių viešojo diskurso sričių ideologizavimas ir kontrolė. Kaip ir anksčiau, išskirtinį dėmesį sovietų režimas skyrė kinui. Dar 1980 m. LKP CK biuras buvo priėmęs nutarimą „Dėl efektyvesnio kino panaudojimo ideologiniame darbe“, tačiau 1984 m. balandžio 2 d. apsvaistę LSSR kinematografijos komiteto darbą vėl buvo priverstas konstatuoti, kad LKS kuriama mažai socialiai reikšmingų, idėjiškai ir meniškai brandžių meninių filmų nūdienos ir istorinėmis temomis, kurie sudominėtų plačią žiūrovų auditoriją. Viena iš priimto nutarimo punktų reikalauta suaktyvinti komiteto meno tarybos veiklą, kvalifikuotais kadrais papildyti LKS redakciją ir padidinti jų vaidmenį sprendžiant kūrybinius klausimus⁹⁴. Po šio nutarimo LKS parengė meninių ir dokumentinių kino filmų perspektyvinius planus, į kuriuos buvo įtraukta daug vadinamųjų kontrpropagandinių juostų, pavyzdžiui: 5 dalių dokumentinis filmas „Lietuva ir CŽV“, 2 serijų meninis filmas „Kas“ ir kiti.

Veiksmingą alternatyvą ideologizuotam sovietiniam kino menui devintajame dešimtmetyje sukūrė videotechnikos atsiradimas. LSSR KGB pirmininkas 1984 m. kovo mėnesį išsiuntinėjo miestų ir rajonų skyriams instrukciją, kurioje atkreipė jų dėmesį į kontrabandinių Vakarų gamybos videofilmų plitimą. Anot instrukcijos, jų turinį paprastai sudaro „užslėptas socialistinių šalių ideologijos ir politikos šmeižtas, pornografija ir smurto, rasizmo, supermeniškumo šlovinimas, apokaliptiniai siaubai, vakarietiško gyvenimo būdo reklaminė propaganda“⁹⁵. JAV specialiosios tarnybos neva organizavo sistemingą videofilmų, įgarsinamų rusų kalba, gamybą ir jų pardavinėjimą mažomis kainomis uostuose, kuriuose sustoja SSRS laivai. Vertinant tai kaip vieną pavojingiausių ideolo-

ginės diversijos formų, nurodyta suaktyvinti pastangas siekiant išsiaiškinti ir sustabdyti idėjiškai žalingų videofilmų platinimą tarp gyventojų. Asmenims, besiverčiantiems „videobizniu“, siūlyta kelti baudžiamąsias bylas pagal LSSR BK 242 straipsnį, kuris numatė atsakomybę už pornografijos reikmenų gamybą ir platinimą. Pirmajame tokio pobūdžio teismo procese 1984 m. buvo nuteista grupė kauniečių, kurie platino ir demonstravo neva pornografinius filmus iš žiūrovų imdami po 5 rublius, o už kasetės nuomą – net po 50. Tarp nuteistųjų buvo ir skulptorius J. Ruzgas, o žiūrovų daugumą sudarė aukštesniosios J. Gruodžio muzikos mokyklos ir Politechnikos instituto studentai.

Specifinė ideologinės cenzūros forma buvo užsienio radijo bei televizijos stočių trukdymas. Aštuntajame dešimtmetyje, *détente* šaltojo karo fronte laikotarpiu, Vakarų radijo stočių blokavimas buvo laikinai susilpnintas: Vatikano radijo vadovybei įsipareigojus vengti politinių temų, nuo 1970 m. nustota trukdyti Vatikano radijo laidas, kurį laiką ne-trukdytas ir „Amerikos balsas“, BBC ir „Deutsche Welle“. Tačiau devintajame dešimtmetyje padidėjus šaltojo karo įtampai, radijo trukdyklės vėl veikė visu pajėgumu. Lietuvoje 1983 m. šalia iki tol veikusių keturių radijo trukdymo stočių buvo pastatyta dar viena Panevėžyje. Anot šią cenzūros rūšį specialiai tyrinėjusio Rimanto Pleikio, vietos partinė vadovybė aštuntojo dešimtmečio viduryje svarstė galimybę slopinti ir Lenkijos televizijos programą, kuri buvo gerai matoma pietvakarinėje Lietuvos dalyje, taip pat Kaune⁹⁶. Mat ši televizija parodydavo daugiau Vakarų gamybos filmų, be to, baimintis, kad informacija apie įvykius Lenkijoje gali sustiprinti opozicines nuotaikas Lietuvoje. LSSR radijo ir televizijos laidos, žinoma, buvo visiškai sterilios. Glavlito cenzoriai iš pradžių vizuodavo laidų scenarijus, vėliau ir patys dalyvaudavo jau sumontuotų

laidų perklausose ar peržiūrose. Ideologinio pobūdžio klaidų televizijos ir radijo laidose Glavlitas aptikdavo labai retai; jų rengėjai, matyt, jautė didesnę atsakomybę už skelbiamos informacijos politinį turinį.

Po to, kai SSKP CK generaliniu sekretoriumi tapo J. Andropovas, kovai su „ideologinėmis diversijomis“ inteligentijos atžvilgiu buvo mobilizuoti visi KGB rezervai. 1982 m. pabaigoje buvo patvirtintas išsamus tam skirtų LSSR KGB agentūrinių-operatyvinių priemonių planas. Be kita ko, jame numatyta ypač akylai stebėti „Santaros-Šviesos“, siekiančios daryti neigiamą įtaką respublikos inteligentijai, veiklą; atidžiau kontroliuoti į Lietuvą atvykstančių užsieniečių elgesį; sustiprinti Klaipėdos uosto kontrolę; pagerinti į užsienį vykstančių kultūros, meno ir mokslo atstovų atranką; vykdyti kompleksines priemones izoliuojant inteligentiją ir jaunimą nuo religinių fanatikų įtakos; suaktyvinti agentūrinę-operatyvinę veiklą siekiant apsaugoti sovietinę visuomenę nuo neigiamų Vakarų gyvenimo būdo tendencijų; išanalizuoti operatyvinę padėtį LSSR kultūros ministerijos repertuarinėje kolegijoje, LKS scenariinėje kolegijoje, „Minties“ leidykloje, Kauno, Klaipėdos ir Šiaulių dramų teatruose, kino mėgėjų ir fotomenininkų sąjungose, kur pastaruoju metu būta neigiamų procesų⁹⁷.

Maksimalų viešojo gyvenimo ideologizavimą 1982–1984 m. rodė ir Glavlito veikla. 1979–1981 m. LSSR Glavlito cenzoriai padarė 58 ideologinio pobūdžio pataisas, o 1982–1984 m. – 85 (iš jų net 39 – 1984 m.). Ypač priekabūs jie buvo tekstams, kuriuose bandyta atskleisti sovietinės sistemos moralinę degradaciją ir akis badančius trūkumus. Pavyzdžiui, 1982 m. iš Algimanto Pabijūno rinktinės išimti 9 satyriniai eilėraščiai, kuriuose „autorius apibendrintai išjuokia pasitaikančius šalyje trūkumus“; net 24 pataisymai padaryti V. Petkevičiaus knygoje „Kas-

dienės legendos“, iš kurių „susidaro įspūdis, kad tarybinė visuomenė išsigimsta, tikrovė parodyta sutirštinant spalvas, kad literatūros darbuotojai ir vadovybė bet kokia proga girtauja, vyksta užkulisinė kova, pavydas dėl valstybinių premijų ir t. t.“⁹⁸ 1983 m. „Šluotoje“ neleista spausdinti Jono Sadūno humoreskos „Pasitarimas suomiškoje pirtyje“, nes joje šaipytasi iš kampanijos stiprinti darbo drausmę⁹⁹. 1984 m. iš Igno Pikturnos knygos „Baltas pasaulis“ išimta 11 straipsnių, kuriuose neva tendencingai lyginamas gyvenimas Sovietų Sąjungoje ir Vakaruose, iš žurnalų „Mokslas ir gyvenimas“, „Tarybinis mokytojas“ pašalinti straipsniai apie ekonominį JAV pranašumą prieš SSRS¹⁰⁰.

Ideologinės cenzūros funkcijų Glavlitas pamažu pradėjo netekti nuo 1985 m., naujam SSKP CK generaliniam sekretoriui Michailui Gorbačiovui iškėlus „glasnost“ šūkį. Tais metais LSSR Glavlito cenzoriai spaudos leidiniuose padarė aštuonias ideologinio pobūdžio pataisas, o 1986 m. – tik tris. Kita vertus, priimant Paminklų apsaugos ir kraštotyros draugijos parodas, skirtas pergalės kare su Vokietija 40-mečiui ir sovietų valdžios „atkūrimo“ Lietuvoje 45-mečiui, padarytos net 104 korektūros¹⁰¹. 1987 m. patvirtinus naują draudžiamų skelbti žinių sąrašą ir liberalizavus neslaptų leidinių spausdinimo taisykles, Glavlitas praktiškai liovėsi kontroliuoti viešos informacijos ideologinį turinį. Bendru LSSR Glavlito, Kultūros ministerijos ir Spaudos komiteto nutarimu 1987 m. rugsėjo 1 d. buvo sudaryta komisija bibliotekų spec. fonduose esančiai literatūrai peržiūrėti. Tuo metu Nacionalinės M. Mažvydo bibliotekos spec. fonde būta 46 304, VU bibliotekos – 89 028, Mokslų akademijos bibliotekos – 206 926, Kauno viešosios bibliotekos – 22 530 saugojimo vienetų¹⁰². 1987 m. minėta komisija peržiūrėjo 174 vokiečių okupacijos metais išleistas knygas, iš kurių 111 rekomendavo grąžinti bendram naudojimui¹⁰³. Daug sparčiau spec.

fondų patikrinimas vyko 1988 m., prasidėjus Atgimimui ir pasitraukus iš pareigų ilgamečiam LSSR Glavlito viršininkui M. Slizevičiui. Tais metais buvo peržiūrėti 2356 leidiniai ir 1167 periodinės spaudos komplektai, iš kurių spec. fonduose palikta atitinkamai 84 ir 35, be to, patikrinta 4000 išėivijoje išleistų knygų (palikta 218) ir 300 periodinių leidinių (palikta 17)¹⁰⁴. Kita vertus, stambiai išsiplėtus ryšiams su išėivija, Glavlitas bandė išlaikyti pradėjusią byrėti užsienyje leidžiamos literatūros kontrolės sistemą. 1988 m. spalio 29 d. naujas LSSR Glavlito viršininkas Algimantas Brazaitis, Spaudos komiteto viršininkas Juozas Nekrošius ir kultūros ministras J. Bielinis pasiūlė LKP CK nutarimo projektą, kuriame numatyta ir toliau riboti 17 išėivijoje leidžiamų periodinių leidinių ir visų knygų platinimą¹⁰⁵. Tik 1989 m. liepos 10 d. LKP CK sekretoriato nutarimu buvo panaikinti apribojimai visiems išėivijos leidiniams ir išplėstas sąrašas organizacijų, kurios be jokių kliūčių galėjo gauti užsienio literatūrą, iš spec. fondų bendram naudojimui perduota visa ten likusi išėivijoje leista literatūra¹⁰⁶.

1989 m. pradžioje nuo išankstinės cenzūros kontrolės buvo atleisti „Vagos“ ir „Vyturio“ leidyklų grožinės literatūros leidiniai (išskyrus publicistiką, memuarus ir tuos leidinius, kuriuose aprašomas kariškių, milicijos ir KGB darbuotojų, partijos ir vyriausybės vadovų gyvenimas ir veikla), dauguma kultūrinių publicistinių žurnalų, taip pat visi naujai registruojami periodiniai leidiniai. Tokiomis aplinkybėmis LSSR Glavlito bandymai toliau vykdyti cenzūros funkcijas darėsi beprasmiški, nes draudžiama informacija, išbraukta iš dar tebekontroliuojamų leidinių, buvo paskelbiama nuo išankstinės cenzūros atleistuose leidiniuose. Reaguodama į tai Glavlito vadovybė siūlė sureguliuoti teisinės atsakomybės už draudžiamų duomenų paviešinimą klausimus ir desperatiškai

stengėsi sustabdyti ilgus dešimtmečius slėptos informacijos srautą. Įdomiausia tai, kad 1989 m. ši institucija dar bandė susigrąžinti ir ideologinės cenzūros funkcijas: tais metais padarytos aštuonios politinio-ideologinio pobūdžio pastabos¹⁰⁷. Ideologinės cenzūros mechanizmas galutinai buvo panaikintas LSSR AT 1990 m. sausio 1 d. priėmus Spaudos ir kitų masinės informacijos priemonių įstatymą, nors Glavlitas formaliai veikė iki pat Nepriklausomybės atkūrimo.

IŠVADOS

Po J. Stalino mirties prasidėjus ideologinės viešojo diskurso kontrolės susilpnėjimas truko neilgai. Jau nuo 1957 m. Lietuvoje, kaip ir visoje Sovietų Sąjungoje, pradėta restauruoti iki tol veikusią cenzūros sistemą. Glavlitas vėl ėmė vertinti spaudos leidinių politinį-ideologinį turinį, surengta dar viena bibliotekų „valymo“ kampanija. Ypač stengtasi riboti šeštojo dešimtmečio viduryje pro „geležinę uždangą“ pradėjusios skverbti Vakarų kultūros įtakos poveikį. Siekiant šio tikslo, viena svarbiausių priemonių tapo išėivijos leidinių ribojimas bendram naudojimui, kuris Lietuvoje buvo sunormintas septintojo dešimtmečio pradžioje. Nuo septintojo dešimtmečio pradžios kultūrinio gyvenimo procesais vėl ėmė aktyviai domėtis ir sovietų saugumas, N. Chruščiovo valdymo pabaigoje Sovietų Sąjungoje prasidėjus kampanijai prieš formalizmą ir abstrakcionizmą, tapęs pagrindiniu LKP CK informacijos šaltiniu.

L. Brežnevo komandos įsitvirtinimo valdžioje metais taip pat būta laikino ideologinės cenzūros sušvelnėjimo. Kitaip nei visoje Sovietų Sąjungoje, Lietuvoje ši interliudija truko kiek ilgiau – iki 1972 m. Tuo geriausiai pasinaudojo Lietuvos leidėjai, todėl knygų leidyba septintojo dešimtmečio ant-

roje pusėje buvo mažiausiai ideologizuota per visą sovietų okupacijos laikotarpį. Po permainingų šeštojo ir septintojo dešimtmečių kitus du dešimtmečius kultūrinio gyvenimo ideologizavimas ir cenzūra nuolat stiprėjo ir apogėjų pasiekė 1983–1984 m. Šalia visą laiką atidžiai prižiūrėtos literatūros devintojo dešimtmečio pradžioje Lietu-

voje imta daugiau dėmesio skirti audiovizualiniams menams (teatrui, muzikai ir kinui). Nors komunistinis režimas Lietuvoje ideologinės viešojo diskurso kontrolės pradėjo netekti nuo 1988 m. vasaros, pretenzijų ją išsaugoti būta iki pat LKP atsiskyrimo nuo SSKP.

Nuorodos

¹ D. Blažytė, „Sovietinė kampanija prieš muzikus 1947–1948 m.“, *Lietuvos istorijos metraštis. 1997 metai*, Vilnius, 1998, p. 223–239; to paties, „Juodas Ždanovo šešėlis virš Lietuvos menininkų“, *Metai*, 1998, Nr. 8–9, p. 118–130; L. Truska, „Glavlito veikla Lietuvoje 1940–1947 m.“, *Lietuvos istorijos metraštis. 1996 metai*, Vilnius, 1997, p. 216–241.

² *Rašytojas pokario metais: dokumentų rinkinys*, Vilnius, 1991; *Literatūra 1940–1960 m.: dokumentų rinkinys*, sud. J. Vosylius, Vilnius, 1992.

³ R. Misiūnas, R. Taagepera, *Baltijos valstybės: priklausomybės metai 1940–1980*, Vilnius, 1992; V. Tininis, *Sovietinė Lietuva ir jos veikėjai*, Vilnius, 1994; D. Blažytė, „Kultūrinė autonomija Lietuvoje: realybė ar regimybė“, *Metai*, 2002, Nr. 8–9, p. 131–146.

⁴ *Rašytojas ir cenzūra*, sud. A. Sabonis ir S. Sabonis, Vilnius, 1992; J. Čekys, *Knygos kūrėjų talkoje*, Vilnius, 1995; A. Bieliauskas, *Abipus Rubikono: paliudijimai*, kn. 3–5, 1999–2002.

⁵ М. Зезина, *Советская художественная интеллигенция и власть в 1950-е–60-е годы*, Москва, 1999; Т. Горяева, *Политическая цензура в СССР 1917–1991 гг.*, Москва, 2002; *Идеологические комиссии ЦК КПСС. 1958–1964 гг.: документы*, Москва, 2000.

⁶ Ataskaita apie LSSR Glavlito darbą 1955 m., Lietuvos ypatingojo archyvo LKP dokumentų skyrius (toliau – LYA LKP DS), f. 1771, ap. 193, b. 9, l. 14.

⁷ М. Зезина, op. cit., c. 198.

⁸ Rašytojų komunistų pasitarimo su LSSR vyriausybės atstovais stenograma, LYA LKP DS, f. 16895, ap. 2, b. 226, l. 34.

⁹ J. Mackonis, „Prieš ribotą realizmo supratimą“, *Literatūra ir menas*, 1956, spalio 13.

¹⁰ Rašytojų komunistų pasitarimo su LSSR vyriausybės atstovais stenograma, LYA LKP DS, f. 16895, ap. 2, b. 226, l. 29.

¹¹ М. Зезина, op. cit., c. 112.

¹² Ataskaita apie LSSR Glavlito darbą 1957 m., LYA LKP DS, f. 1771, ap. 193, b. 9, l. 67.

¹³ Ataskaita apie LSSR KGB 4-osios valdybos darbą 1957 m., Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 3, b. 532, l. 100–111.

¹⁴ Ataskaita apie LSSR Glavlito darbą 1958 m., LYA LKP DS, f. 1771, ap. 205, b. 12, l. 27–33.

¹⁵ Ataskaita apie LSSR Glavlito darbą 1959 m., ibid., b. 39, l. 29.

¹⁶ Ibid., l. 27.

¹⁷ Ibid., l. 28.

¹⁸ Ataskaita apie LSSR Glavlito darbą 1958 m., ibid., l. 33.

¹⁹ Ataskaita apie LSSR Glavlito darbą 1959 m., ibid., l. 30.

²⁰ Ataskaita apie LSSR Glavlito darbą 1958 m., ibid., l. 49.

²¹ *Rašytojas ir cenzūra*, p. 552–553.

²² LKP CK sekretoriato 1958 m. lapkričio 22 d. posėdžio protokolas, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 191, b. ?, l. ?

²³ LSSR kultūros ministro 1960 m. liepos 5 d. įsakymas „Dėl nepatenkinamo politiniai žalingos ir pasenusios literatūros išėmimo iš knygų fondų“, Lietuvos literatūros ir meno archyvas (toliau – LLMA), f. 342, ap. 1, b. 1138, l. 30–31.

²⁴ Pasenusių leidinių, išimtinų iš knygų fondų, sąrašas, ibid., l. 45a–45c.

²⁵ LSSR Glavlito viršininko 1963 m. lapkričio 26 d. raštas LSSR kultūros ministrui, ibid., b. 1238, l. 93.

²⁶ *Идеологические комиссии ЦК КПСС. 1958–1964 гг.: документы*, c. 34–36. Tai nesutrukdė leidyklai toliau publikuoti šio tuo metu Sovietų Sąjungoje prieštarinčiai vertinto rašytojo kūrybos:

1959 m. buvo išleistas jo romanas „Trys draugai“, o 1960 m. – „Vakarų fronte nieko naujo“.

²⁷ LSSR kultūros ministerijos kolegijos 1961 m. sausio 25 d. nutarimas „Dėl respublikinio bibliotekų kolekatoriaus darbo pagerinimo“, LLMA, f. 342, ap. 1, b. 954, l. 16.

²⁸ „О мерах по повышению идейно-художественного качества кинофильмов и усилении роли кино в коммунистическом воспитании трудящихся“ (1958 12 26), *Идеологические комиссии ЦК КПСС*, c. 114–126; „Об улучшении практики отбора и проката зарубежных кинофильмов“ (1959 09 16), *ibid.*, c. 186–190; „О крупных недостатках в репертуаре кинотеатров“ (1961 01 04), *ibid.*, c. 257–263.

²⁹ LKP CK sekretoriato 1960 m. rugsėjo 26 d. nutarimas „Dėl didelių idėjinių trūkumų leidinio „Ekrano naujienos“ Nr. 26“, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 206, b. 229, l. 82.

³⁰ *Ibid.*, b. 142, l. 213–220.

³¹ *Ibid.*, l. 214.

³² LKP CK sekretoriato 1961 m. birželio 5 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, ap. 207, b. 151, l. 9.

³³ LSSR Glavlito ataskaita apie siunčiamos iš užsienio literatūros kontrolę 1959 m., *ibid.*, ap. 205, b. 39, l. 3.

³⁴ LSSR KGB ataskaita apie darbą 1959 m., LYA, f. K-1, ap. 10, b. 250, l. 18.

³⁵ LSSR KGB priemonių planas „Atskleisti priešišką buržuazinių nacionalistų veiklą tarp inteligentų ir jaunimo ir užkirsti jai kelią“, *ibid.*, ap. 3, b. 630, l. 9.

³⁶ LSSR KGB 1963 m. balandžio 3 d. pažyma A. Sniečkui, *ibid.*, b. 627, l. 135.

³⁷ LKP CK Kultūros, mokslo ir mokyklų skyriaus vedėjo pavaduotojo V. Baniulio parengta 1962 m. grožinės lietuvių literatūros apžvalga, LYA LKP DS, f. 16895, ap. 2, b. 226, l. 174.

³⁸ LKP CK nario V. Lukoševičiaus 1962 m. spalio 12 d. laiškas A. Sniečkui, *ibid.*, l. 157–164.

³⁹ A. Sniečkaus pažyma SSKP CK apie Lietuvos SSR literatūros ir meno darbuotojų pasitarimą, *ibid.*, f. 1771, ap. 229, b. 14, l. 71.

⁴⁰ LSSR KGB 1959 m. kovo 3 d. pažyma A. Sniečkui, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 566, l. 17.

⁴¹ LSSR KGB 1964 m. balandžio 24 d. pažyma „Apie Keliuočio bandymus daryti ideologiškai kenksmingą įtaką kai kuriems jauniems kūrybiniais darbuotojams“, *ibid.*, ap. 45, b. 475, l. 43–52.

⁴² LSSR KGB 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus 1965 m. sausio 8 d. pažyma, *ibid.*, ap. 3, b. 637, l. 14–16.

⁴³ T. Venclova, „The reception of world literature in contemporary Lithuania“, *Mind against the Wall: essays on Lithuanian culture under Soviet occupation*, red. R. Šilbajoris, Chicago, 1983, p. 119.

⁴⁴ Т. Горяева, *op. cit.*, c. 327.

⁴⁵ LSSR Glavlito partinės organizacijos sekretoriaus ataskaitinis pranešimas 1967 m. spalio 25 d. vykusiam susirinkime, LYA LKP DS, f. 7759, ap. 2, b. 11.

⁴⁶ LSSR Glavlito atviro partinio susirinkimo, vykusio 1967 m. rugpjūčio 31 d., protokolas, *ibid.*, l. 26.

⁴⁷ LKP CK biuro 1969 m. vasario 10 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, f. 1771, ap. 242, b. 47, l. 3–8.

⁴⁸ *Pirmasis LTSR kultūros darbuotojų suvažiavimas*, Vilnius, 1971, p. 162.

⁴⁹ Ataskaita apie LSSR Glavlito partinės organizacijos veiklą 1969 m., LYA LKP DS, f. 7759, ap. 2, b. 12, l. 38.

⁵⁰ LSSR Glavlito ataskaitos apie darbą 1971 m. ir 1972 m., Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-522, ap. 2, b. 110, l. 10; b. 117, l. 4.

⁵¹ LSSR Glavlito ataskaita apie darbą 1971 m., *ibid.*, b. 110, l. 10.

⁵² LSSR Glavlito ataskaita apie darbą 1972 m., *ibid.*, b. 117, l. 5.

⁵³ LKP CK Kultūros skyriuje 1971 m. gruodžio 15 d. vykusio pokalbio stenograma, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 246, b. 62, l. 18.

⁵⁴ V. Kubilius, „Talento mįslės“, *Nemunas*, 1972, Nr. 2, p. 17.

⁵⁵ LSSR rašytojų sąjungos valdybos prezidiumo posėdžio, vykusio 1972 m. balandžio 14 d., protokolas, LLMA, f. 34, ap. 1, b. 600, l. 71.

⁵⁶ LKP CK plenumo, vykusio 1972 m. liepos 3 d., stenograma, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 247, b. 12, l. 73–75.

⁵⁷ LSSR spaudos komiteto 1974 m. sausio 18 d. pažyma, LCVA, f. R-522, ap. 1, b. 281, l. 93.

⁵⁸ Bendras Kultūros ir Aukštojo bei specialiojo vidurinio mokslo ministerijų kolegijų nutarimas „Dėl tapybos, grafikos ir skulptūros specialistų rengimo LTSR valstybiniame dailės institute“, LLMA, f. 342, ap. 1, b. 2290, l. 171–176.

⁵⁹ LSSR spaudos komiteto 1973 m. spalio 19 d. pažyma LKP CK Propagandos ir agitacijos skyriui, LCVA, f. R-577, ap. 1, b. 238, l. 85–86.

⁶⁰ A. Tylos darbas buvo išleistas tik 1991 m., o J. Apučio romanas – 1989 m. Incidentas su „Skruz-

dėlynu Prūsijoje“, matyt, ir lėmė, kad LKP CK biuras 1978 m. nepatvirtino J. Apučio kandidatūros valstybinei literatūros ir meno premijai gauti.

⁶¹ LSSR KGB operatyvinio pasitarimo, vykusio 1973 m. vasario 9 d., stenograma, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 797, l. 25.

⁶² Ibid., l. 78.

⁶³ Lentelė sudaryta pagal LSSR Glavlito ataskaitas apie užsienio literatūros kontrolę, LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 118, 125, 134, 145, 153, 161, 169, 176.

⁶⁴ LSSR Glavlito ataskaita apie užsienio literatūros kontrolę, ibid., b. 118, l. 5.

⁶⁵ LSSR Glavlito viršininko M. Slizevičiaus 1972 m. spalio 26 d. raštas LKP CK, ibid., b. 113, l. 35.

⁶⁶ LSSR Glavlito viršininko pavaduotojo B. Gurvičiaus 1975 m. liepos 22 d. raštas LKP CK Kultūros skyriui, ibid., b. 141, l. 16.

⁶⁷ L. Mockūnas, „Knygų keliai į Lietuvą“, *Metai*, 1992, Nr. 12, p. 96–107.

⁶⁸ LLMA, f. 342, ap. 1, b. 2993, l. 14.

⁶⁹ LSSR vidaus reikalų ministro 1973 m. gegužės 11 d. raštas LKP CK, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 248, b. 212, l. 31–32.

⁷⁰ LSSR kultūros ministerijos kolegijos 1973 m. balandžio 11 d. nutarimas, LLMA, f. 342, ap. 1, b. 2436, l. 92.

⁷¹ LSSR kultūros ministerijos kolegijos 1975 m. vasario 4 d. nutarimas, ibid., b. 2709, l. 44.

⁷² LSSR Glavlito viršininko M. Slizevičiaus 1976 m. gegužės 11 d. pažyma LKP CK, LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 149, l. 3.

⁷³ Ilgai ignoruota O. Milašiaus kūryba oficialiai buvo legalizuota tik 1981 m., kai buvo išleista nedidelė jo poezijos rinktinė.

⁷⁴ LSSR Glavlito ataskaita apie darbą 1977 m., LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 160, l. 4. Net ir po Glavlito įsikišimo 1978 m. išleistas romanas neišvengė neigiamos viešos reakcijos.

⁷⁵ LKP CK biuro 1979 m. sausio 15 d. nutarimas „Dėl leidyklos „Mintis“ darbo“, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 259, b. 160, l. 150.

⁷⁶ LSSR Glavlito ataskaita apie darbą 1985 m., LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 222, l. 4.

⁷⁷ Daugiau žr.: A. Streikus, „Apie antikrikščioniškus sovietinių švenčių ir apeigų tikslus“, *Naujasis židinys-Aidai*, 2003, Nr. 10, p. 514–517.

⁷⁸ J. Pilypaitis, „Rožės ir miškai“, *Rašytojas ir cenzūra*, p. 349.

⁷⁹ LKP CK biuro 1978 m. balandžio 24 d. nutarimas „Dėl literatūros ir meno kritikos būk-

lės“, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 256, b. 169, l. 85.

⁸⁰ LSSR rašytojų sąjungos valdybos prezidiumo 1972 m. gruodžio 12 d. posėdžio protokolas, LLMA, f. 34, ap. 1, b. 600, l. 15.

⁸¹ LKP CK biuro 1977 m. sausio 10 d. nutarimas dėl priemonių vykdant SSKP CK nutarimą „Apie darbą su kūrybiniu jaunimu“, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 255, b. 222, l. 14.

⁸² LSSR Glavlito ataskaita apie darbą 1974 m., LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 133, l. 24.

⁸³ LSSR kultūros ministerijos kolegijos nutarimas dėl teatrų ir koncertinių organizacijų veiklos 1980 m. rezultatų, LLMA, f. 342, ap. 1, b. 3383, l. 108.

⁸⁴ LSSR kultūros ministerijos kolegijos nutarimas dėl teatrų ir koncertinių organizacijų veiklos 1981 m. pirmajame pusmetyje rezultatų, ibid., b. 3384, l. 138.

⁸⁵ LSSR KGB Kauno m. skyriaus agentūrinių operatyvinių priemonių, numatytų vykdyti tiriant inteligentijos ir jaunimo veiklą, planas 1983 m., LYA, f. K-1, ap. 14, b. 184, l. 10.

⁸⁶ LYA LKP DS, f. 1771, ap. 265, b. 175, l. 7–8.

⁸⁷ S. Plaušytė, „Hipių sąjūdis Lietuvoje“, *Kultūros barai*, 2003, Nr. 4, p. 72–73.

⁸⁸ LSSR KGB operatyvinio pasitarimo, vykusio 1973 m. vasario 9 d., stenograma, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 797, l. 30.

⁸⁹ LKP CK Kultūros skyriaus instruktoriaus P. Dikčiaus 1982 m. sausio 15 d. pažyma „Apie koncertinio repertuaro formavimą ir kontrolę“, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 260, b. 233, l. 2.

⁹⁰ LKP CK Kultūros skyriaus instruktoriaus P. Dikčiaus 1982 m. rugpjūčio 19 d. raštas, ibid., l. 49.

⁹¹ LSSR kultūros ministerijos kolegijos 1983 m. kovo 2 d. nutarimas „Dėl saviveiklinių autorių, kuriančių estradinę muziką ir tekstus, kūrybos pagerinimo“, LLMA, f. 342, ap. 1, b. 3502, l. 160.

⁹² Д. Кречмар, *Политика и культура при Брежнев, Андропове и Черненко 1970–1985 гг.*, Москва, 1997, с. 179.

⁹³ LSSR kultūros ministerijos kolegijos 1987 m. vasario 4 d. nutarimas „Dėl pavadinimų suteikimo jaunimo muzikos grupėms“, LLMA, f. 342, ap. 1, b. 3768, l. 76.

⁹⁴ LKP CK biuro 1984 m. balandžio 2 d. posėdžio protokolas, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 265, b. 26, l. 9.

⁹⁵ LSSR KGB 1983 m. kovo 20 d. instrukcija miestų ir rajonų skyrių viršininkams „Apie video biznį“, LYA, f. K-1, ap. 14, b. 189, l. 82.

⁹⁶ R. Pleikys, „Radijo cenzūra Lietuvoje ir Sovietų Sąjungoje 1948–1988 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, 1999, Nr. 2(6), p. 138.

⁹⁷ 1982 m. gruodžio 30 d. patvirtintas LSSR KGB agentūrinių-operatyvinių priemonių planas kovai su priešo ideologinėmis diversijomis, nukreiptomis į inteligentiją, sustiprinti, LYA, f. K-1, ap. 14, b. 184, l. 84–98.

⁹⁸ LSSR Glavlito ataskaita apie darbą 1982 m., LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 198, l. 2.

⁹⁹ LSSR Glavlito ataskaita apie darbą 1983 m., *ibid.*, b. 205, l. 3.

¹⁰⁰ LSSR Glavlito ataskaita apie darbą 1984 m., *ibid.*, b. 214, l. 3.

¹⁰¹ LSSR Glavlito ataskaita apie darbą 1985 m., *ibid.*, b. 222, l. 11.

¹⁰² K. Sinkevičius, „Bibliocidas Lietuvoje“, *Lietuvos naikinimas ir tautos kova (1940–1998)*, Vilnius, 1998, p. 391.

¹⁰³ LSSR Glavlito pažyma apie leidinių, esančių LSSR bibliotekų spec. fonduose, tikrinimą, LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 239, l. 19.

¹⁰⁴ LSSR Glavlito ataskaita apie darbą 1988 m., *ibid.*, b. 246, l. 19.

¹⁰⁵ LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 243, l. 20–22.

¹⁰⁶ LKP CK sekretoriato 1987 m. liepos 10 d. posėdžio protokolas, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 272, b. 120, l. 2–3.

¹⁰⁷ LSSR Glavlito ataskaita apie darbą 1989 m., LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 253, l. 5.

Gauta 2003 12 01

Lietuvos gyventojų genocido
ir rezistencijos tyrimo centras,

Didžioji g. 17/1,

Vilnius

Arūnas Streikus

IDEOLOGICAL CENSORSHIP IN LITHUANIA, 1956–1989

Summary

Ideological control over public discourse was one of the essential components of the ideocratic Soviet system. Based primarily on the archival records of those Soviet state institutions which pursued ideological censorship, the article provides analysis of the methods and tendencies of the control of public life as applied in post-Stalinist Lithuania. In contrast to frequent assertions in historiography that during the post-Stalinist period

ideological censorship was gradually withering, the facts provided here support the conclusion that the practice remained strong until the very collapse of the Soviet regime, except for short periods after the death of Josif Stalin and the overthrow of Nikita Khrushchev. On the other hand, the mechanism of ideological control did not manage to adjust effectively to a reality which was becoming increasingly complex over time.